

4 Atmiņas eiropeizācija. Holokausta mantojuma vietas Rīgā

Raivis Sīmansons

Balstoties uz tumšā tūrisma un eiropeizācijas teoriju, kā arī izmantojot sociālās atmiņas un muzeja studiju sniegtās atziņas, šajā nodaļā aplūkota holokausta memorializācija Rīgas pilsētvidē kopš 20. gadsimta 80. gadu vidus un memoriālajos muzejos globalizācijas un atmiņas eiropeizācijas ietekmes rezultātā, kas vērsta uz kopēja Eiropas atmiņu ietvara izveidi un kura centrā ir 20. gadsimta sarežģītais mantojums.

Nodaļā identificēti redzamākie holokausta memorializācijas Rīgas pilsētvidē aktori – arhitekts Sergejs Rižs, Rīgas ebreju kopiena, Vācu Rīgas komiteja, Rīgas pieminekļu aģentūra, Vācijas Federatīvās Republikas vēstniecība un uz Rīgu deportēto Vīnes ebreju pēctece Karena Frostiga.

Līdzvērtīgi memorializācijai pilsētvidē izcelta memoriālā muzeja (*memorial museum*) ģenēze un loma holokausta universalizācijas un atmiņas eiropeizācijas procesā. Secināts, ka holokausta universalizācija kopš 20. gadsimta 80. gadu vidus, bet īpaši atmiņas eiropeizācija ceļā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā un NATO ir devusi izšķirošu grūdienu un būtiski veicinājusi holokausta memorializācijas gaitu Rīgā, ko cita starpā iespējamu darīja valsts augstākās amatpersonas – prezidentes Vairas-Viķes Freibergas – personīgā ieinteresētība un administratīvais resurss laika posmā no 1999. līdz 2007. gadam. Secināts, ka rīcības modelis holokausta memorializācijā Rīgas pilsētvidē kopš 20. gadsimta 80. gadiem palicis nemainīgs: administrācijas rīcība, kā likums, seko ārēja spiediena ietekmē, neuzrādot stratēģisku pieeju holokausta mantojuma vietu sociālekonomiskā potenciāla izmantošanā.

Tumšais tūrisms un modernitāte

Tumšā tūrisma pētniecības nesenā izvērtējumā secināts, ka “attiecības ar kolektīvo atmiņu” ir pieaugoši populāra tēma šajā salīdzinoši jaunajā disciplīnā (Light, 2017: 277). Tomēr līdz šim nepietiekami tikusi pievērsta uzmanība

lielākiem atmiņas politikas “projektiem”, kur piemiņas vietu apmeklēšana un pārvaldība tiktu aplūkota kolektīvās atmiņas kopsakarībās. Turpmākajai pētniecībai kā viena no prioritātēm tālab tiek izvirzīta tumšā tūrisma politiskā un ideoloģiskā konteksta labāka izprašana (Light, 2017: 295).

Fokusēta pievēršanās tumšā tūrisma politiskās dimensijas izprašanai saistībā ar nacionālās un Eiropas piemiņas kultūras veidošanās procesiem 20. gadsimta sarežģītā mantojuma kontekstā ir likumsakarīga. Tā sakrīt ar tumšā tūrisma termina pamatlicēju Lenona un Foliņa piedāvāto definīciju, kas šo fenomenu raksturo kā “ar nāvi, kataklizmām un traģēdijām saistītu 20. gadsimta vietu apmeklēšanu piemiņas, izglītības vai izklaides nolūkos” (Lennon, Foley, 1997: 155). Šī definīcija ietver divus būtiskus aspektus, kas vēlākajā tumšā tūrisma pētniecībā bieži tikuši ignorēti (Seaton, 2018: 11):

Pirmkārt, ka tas saistīts ar notikumiem, kas ir laikabiedru dzīvā atmiņā, kuri par šiem notikumiem var liecināt. Otrkārt, ka notikumi ārpus dzīvās atmiņas neietilpst tumšā tūrisma laukā, jo, kā norāda abi autori: “Tie neuzdod jautājumus un nepauž nedrošību un šaubas par modernitāti un tās sekām.” (Lennon, Foley, 2000: 12) Tādējādi tumšais tūrisms Lenona un Foliņa skatījumā ir vēlās modernitātes produkts; attiecīgi – tā vēsture ir salīdzinoši īsa.

Skatīts jēdziena sākotnējā nozīmē, tumšā tūrisma fenomens Eiropā, lai arī pēc noklusējuma, hronoloģiski saistās ar pēdējās trīs desmitgadēs paralēli notiekošo Eiropas Savienības (ES) atmiņas politikas (Prutsch, 2015) tapšanas gaitu, kuras centrā ir 20. gadsimta totalitārisma nosodījums un tā seku didaktiska pieminēšana jaunu genocīdu preventīvas nolūkos.¹⁴ Eiropas atmiņas

¹⁴ Īpaši kopš ES paplašināšanas 2004. gadā Eiropas institūcijas ir pieņēmušas virkni dokumentu, kas liecina par atmiņu politikas debates saasināšanos Eiropas līmenī. Citu starpā izceļami šādi dokumenti: Eiropas Parlamenta 2005. gada 12. maija rezolūcija par sešdesmito gadadienu kopš Otrā pasaules kara beigām Eiropā (<http://j.mp/1DMQ1iY>); Eiropas Parlamenta 2005. gada 27. janvāra rezolūcija par holokausta piemiņu, antisemitismu un rasismu (<http://j.mp/1DMQdyD>); ES prezidenta 2007. gada 25. marta Berlīnes deklarācija saistībā ar 50. gadadienu kopš Romas līguma parakstīšanas (europa.eu/50/docs/berlin_declaration_en.pdf); Eiropas Parlamenta 2008. gada 23. septembra deklarācija par 23. augusta pasludināšanu par Eiropas stājinisma un nacisma upuru atceres dienu (<http://j.mp/1sTXRGs>); Eiropas Parlamenta 2009. gada 2. aprīļa rezolūcija “Par Eiropas sirdsapziņu un totalitārismu” (<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+IM-PRESS+20090401IPR53245+0+D OC+XML+V0//LV>); 2009. gada 15. jūnija ES Padomes (Vispārējās lietas un ārējās attiecības) secinājumi “Par Eiropas sirdsapziņu un totalitārismu” (https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/108527.pdf); Komisijas ziņojums EP un Padomei (2010. gada 22. decembris) Atmiņas par totalitāro režīmu pastrādātajiem noziegumiem Eiropā (<http://j.mp/1J82gKB>); ES Padomes (Tieslietas un iekšlietas) 2011. gada 10. jūnija secinājumi par totalitāro režīmu Eiropā noziegumu piemiņu (<https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2011/08/JHA-conclusions-10062011.pdf>). Minētos dokumentus summējoša un uz aktuālajiem izaicinājumiem vērsta ir Eiropas Parlamenta 2019. gada

politika, kuras neslēptais mērķis ir piemiņas eiropeizēšana ES dalībvalstīs, līdz ar to vērtējama kā šis vārdā nenosauktais lielais “projekts”, uz kura fona veicama tumšā tūrisma aktuālā pētniecība. Tikmēr, kā atzīst vienlīdz Ziemeļamerikas (Müller, 2002: 1–35) un Eiropas atmiņas pētnieki (Troebst, 2013: 98; Sierp, 2014: 10), pētījumu, kuru fokusā būtu saikne starp vēsturi, atmiņu un politisko varu, joprojām nav daudz. Līdz ar to arī tumšā tūrisma vietas, kuras, kā likums, rodas šo trīs ietekmes faktoru rezultātā, un pati tumšā tūrisma fenomena loma kolektīvās atmiņas veidošanās procesā vēl ir maz pētīta tēma. Pat ja tumšā tūrisma vietām ir acīmredzami nozīmīga politiskā loma, to ietekme uz kolektīvās atmiņas veidošanos vēl nav tikusi pietiekami teoretizēta, iesaistoties “plašākās kolektīvās atmiņas debatēs” (Light, 2017: 284), kas tiek traktētas kā “publiskais diskurss par pagātni kopumā vai [...] pagātnes naratīviem un tēliem, kas runā kolektīvu vārdā” (Olick, 1999: 345). Savukārt, ja mūsdienu memorializēšanas process tumšā tūrisma pētnieku ieskatā visuzskatāmāk “norisinās tieši uz tumšā tūrisma saskartnes” (Stone, 2018: 6–8), tad šī kultūras tūrisma veida pētījums nepieciešami paredz starpdisciplināru pieeju, iekļaujot kolektīvās atmiņas un konkrētajā gadījumā – muzeja studiju un Eiropas studiju sniegtās atziņas.

Nodaļā uz Eiropas un aktuālo Latvijas atmiņas politikas procesu fona ar zīmīgāko piemēru palīdzību sniegts ieskats holokausta memorializācijas gaitā Rīgā kopš 20. gadsimta 80. gadu vidus līdz mūsdienām tādu noteicošu faktoru kā holokausta universalizācija un atmiņas eiropeizācija ietekmē. Būtiska nozīme šajā procesā ir abu nosaukto faktoru rezultātā tapušajam jauna tipa vēstures muzejam, kurš apvieno vienlīdz memoriāla un muzeja funkcijas, tālab uzmanība veltīta muzeja-memoriāla vai burtiskā tulkojumā memoriālā muzeja (*memorial museum*) ģenēzei un šī fenomena kritiskam izvērtējumam holokausta memorializācijā. Nodaļas fokusā ir arī Latvijas Universitātes pētniecības projekta “*MemoTours*” laikā (2020–2023) novērotais aktuālais holokausta memorializācijas process, kas sakrīt ar transnacionālo aktoru virzītu jaunu iniciatīvu rašanos Rīgas publiskajā telpā. Šādā galvenokārt ārējo ietekmju noteikta procesa analīzē balstītai holokausta memorializācijas teorijai apstiprinājumu piedāvā dziļajās intervijās, publiskos forumos un e-pastu sarakstē ar iesaistītajām pusēm – memorializācijas projektu iniciatoriem un piemiņas vietu administratoriem – iegūtā un apkopotā informācija.

19. septembra Rezolūcija par Eiropas atceres nozīmi Eiropas nākotnei, kas pieskaņota 80 gadu kopš Otrā pasaules kara sākuma atceres gadadienai. (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_LV.html)

Eiropēizācija kā metode

Latvijas un septiņu citu agrāko padomju bloka valstu pievienošanās ES 2004. gadā sakrita ar konstitucionālo krīzi, ko izraisīja Līguma par Konstitūciju Eiropai¹⁵ izveidi noraidīšana tautas referendumos Francijā un Nīderlandē. Tā ietekmē Eiropas institūciju oficiālā komunikācijas politika no ES kā nākotnes projekta tika pārorientēta uz 20. gadsimta sarežģīto mantojumu kā jaunu mobilizējošo faktoru. Tā centrā likumsakarīgi izvirzījās holokausta kā pēckara Eiropas dibināšanas mīts (Sierp, 2014: 124–125). Anebela Lito-Monē (*Littoz-Monnet*) (2011) šo ES identitātes politikas maiņu raksturo kā prasmīgu manevru, lai tieši piemiņas kultūru padarītu par jauno ES identifikācijas vektoru. Šīs pieejas panākumi var tikt skaidroti ar atsaukšanos uz “jau esošiem naratīviem nacionālo valstu līmenī”, kas palīdzēja ES iestādēm “sagatavot augsni, lai pati Eiropas Savienība kļūtu par jauno konflikta vietu (*locus of conflict*) jautājumā par pagātnes interpretāciju” (Littoz-Monnet, 2011: 28). Līdz ar to Eiropas kā tādas nosargāšana ar tās pēckara vērtībām, kas balstās holokausta kā Rietumu civilizācijas lūzuma punkta atzīšanā un to papildinošā abu 20. gadsimta totalitāro režīmu nosodījumā, ir kļuvusi par Eiropas atmiņas politikas vadmotīvu. Eiropēizācijas uzdevums memorializācijas laukā savukārt tiek definēts kā kopēja, pārnacionāla Eiropas atmiņu ietvara (*European memory framework*) izveide (Sierp, 2014). Tīkmēr pati piemiņas eiropēizēšana līdztekus pilsoniskās sabiedrības un demokrātijas stiprināšanai ar īpaši tam veidotu finansiālo atbalsta instrumentu palīdzību pēdējās divās desmitgadēs izvirzījusies Eiropas institūciju komunikācijas stratēģijas centrā.¹⁶

Analizējot atmiņas eiropēizāciju kā kompleksu *top-down* un *bottom-up* procesu, pētnieki (Kaiser et al., 2014) ievieš jēdzienu “eiropēizācija kā kultūras prakse”. Ar eiropēizāciju šeit tiek saprasts “kaut kā darīšanas par eiropēisku process” – sociāls fenomens, kas “rodas domapmaiņas rezultātā” pretstatā agrākajai “shematiskai Eiropas konceptualizēšanai, kādu piedāvā politikas zinātne” (Kaiser et al., 2014: 3). Šeit formulētais jautājums, kas notiek, kad muzealizācijas process saskaras ar eiropēizācijas procesu (Kaiser et al., 2014: 6),

¹⁵ Sk. Eiropas Konstitūcijas dibināšanas līgumprojektu (neratificēts). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2004%3A310%3ATOC>

¹⁶ Eiropas Komisijas programma “Eiropa pilsoņiem” (2007–2013; 2014–2020) tika izveidota, lai atbalstītu iniciatīvas, kuru mērķis ir stiprināt Eiropas jaunāko laiku vēstures atceri un sekmēt pilsonisko līdzdalību ES līmenī. Līdztekus demokrātijas un pilsoniskās līdzdalības projektiem programma fokusējās uz Eiropas piemiņu kā preventīvu: “Eiropas piemiņa – ES kā miera garants”. https://ec.europa.eu/info/departments/justice-and-consumers/justice-and-consumers-funding-tenders/funding-programmes/previous-programmes-2014-2020/europe-citizens-efc_en

ir nesaraujami saistīts ar memoriālā muzeja ģenēzi un lomu vēsturisko notikumu memorializācijas gaitā Eiropā divpusējā saziņā starp centru un perifēriju. Atmiņas eiropēizācijas process tālab jāvērtē abu ietekmju mijiedarbībā, kur ne vien centralizētā un ar dāsnu finansiālu atbalstu nostiprinātā ES atmiņas politika nosaka piemiņas kultūras veidošanos nacionālajās valstīs, bet kopējo atmiņas eiropēizācijas gaitu – nereti ar jaunu memoriālo muzeju palīdzību – ietekmē arī vietējās iniciatīvas. Aktuāls piemērs, kurš liecina par atsevišķo nacionālo atmiņas kultūru saplūšanu kopējā Eiropas atmiņas kultūrā, ir civilās pretošanās stāstu nacistu okupētajās zemēs nesenā aktualizācija vienlīdz Eiropas centrā un perifērijā.¹⁷ Atmiņas eiropēizācija tālab uzlūkojama kā divvirzienu kustība, un šīs nodaļas turpinājumā tai pievērsta uzmanība īpaši saistībā ar memoriālo muzeju kā, iespējams, efektīvāko memorializācijas rīku.

Liļana Radoniča (*Ljiljana Radonić*) izceļ trīs būtiskus aspektus, kas jāņem vērā, lai saprastu atmiņas eiropēizāciju: holokausta universalizācija, holokausta eiropēizācija un konfliktējošās atmiņas kultūras Austrumeiropā un Rietumeiropā (Radonić, 2018a). Ievērojot, ka tieši memoriālie muzeji (Latvijas Okupācijas muzejs, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs, Žaņa Lipkes memoriāls, daļēji arī muzejs “Ebreji Latvijā” un Salaspils memoriāls) ir bijis tas populārās vēstures instruments, ar kura palīdzību 20. gadsimta traģisko notikumu skaidrojums sasniedzis plašas vietējo iedzīvotāju un ārvalstu tūristu auditorijas, šeit būtiski ieskicēt memoriālā muzeja ģenēzi un tā morāli ētisko programmu.

Memoriālais muzejs kā eiropēizācijas instruments

21. gadsimta sākumā latviešu valodā ar vārdu savienojumu “memoriālais muzejs” parasti saprotam kādai personībai veltītu muzeju – autentisku kāda cilvēka dzīves un nereti arī darba telpu. Tradīcija personībām veltītus muzejus dēvēt par memoriālajiem muzejiem latviešu valodā ir ieviesusies padomju laikā, pārņemot terminu *memorial'nyj muzej* no krievu valodas. Vecākais kādai personībai veltītais muzejs Latvijā par sevi sniedz šādu aprakstu: “1929. gadā nodibinātais brāļu Reiņa (1839–1920) un Matīsa (1848–1926) Kaudzišu piemiņas

¹⁷ Runa ir par nacistu vajāto ebreju glābēju vēstures neseno aktualizāciju ar pastāvīgu memoriālo muzeju palīdzību gan Rīgā (Žaņa Lipkes memoriāls), gan Berlīnē (*Gedenkstätte Stille Helden*), kur Žaņa Lipkes piemērs izcelts kā viens no redzamākajiem pilsoniskās nepakļaušanās piemēriem Eiropā. Sk. <https://www.gedenkstaette-stille-helden.de/gedenkstaette/>

muzejs vienlaikus ir vecākais memoriālais muzejs Latvijā.”¹⁸ Šeit lietotā terminoloģija uzrāda, ka pirmās brīvvalsts laikā, kad muzejs tika dibināts, memoriālā muzeja vārds vēl nav latviešu valodas apritē, turpreti šobrīd tas nosauc noteiktu muzeja tipu. Starptautiskajā saziņā personībām veltītajiem muzejiem angļiski atbilst *historic house* – vēsturiskā nama, mājas, dzīvokļa u. tml. – nosaukums, kas tipoloģiski saistīts ar senāko, vēl no renesanses laikmeta zināmo muzeju – kabinetu, kamēr ar *memorial museum* tiek apzīmēts salīdzinoši jauns fenomens mantojuma nozarē: memoriāla un muzeja simbioze, kas veltīta nesena, komunikatīvās atmiņas apritē esoša 20. vai pat 21. gadsimta dramatisks notikums piemiņai. Pretēji 19. gadsimta nacionālisma laikmetā dominējošajam muzeja tipam muzejam monumentam, kurš svinēja varonību un nāciju pašnoteikšanos pirmajā globalizācijas periodā līdz pat Pirmajam pasaules karam un pēc tā, muzejs memoriāls ir daļa no 20. gadsimta otrās puses nožēlas kultūras, kas vispirms nostiprinājās Rietumvācijā un vēlāk arī citviet pasaulē.

Par holokausta memoriālā muzeja pionieriem tiek uzskatīti ASV Holokausta memoriālais muzejs Vašingtonā (atklāts 1993. gadā) un “*Yad Vashem*” memoriālais muzejs Jeruzalemē, Izraēlā (jaunais komplekss atklāts 2005. gadā). Abi uzskatāmi iemieso holokausta universalizācijas gaitu, jo abus raksturo nošķirtība no vēsturiskās holokausta notikumu norises vietas – Eiropas kontinenta. Memoriālie muzeji Rietumu pasaulē 80. gadu atmiņas politikas ietekmē pavēra iespēju vispirms tieši holokausta universalizācijai, radot pieminēšanas iespējas ar memoriālā muzeja palīdzību ar tam raksturīgo morāli ētisko vēstījumu. 20. gadsimta nogalē memoriālā muzeja fenomens jau bija kļuvis par izplatītu parādību globāli un aptvēra visa veida genocīdu vēsturi. Pārliecinošs apstiprinājums muzeju tipoloģijas paplašinājumam, pateicoties šim jaunā veida vēstures muzejam, ir 2001. gadā publicētais aicinājums Starptautiskās Muzeju padomes (ICOM) ietvaros izveidot komiteju “Memoriālo muzeju publiskajiem noziegumiem pret cilvēci” (*Memorial Museums for Public Crimes against Humanity*). Memoriālie muzeji šeit raksturoti kā “upuru un viņu tuvinieku piemiņas vietas, kas mudina valsti sargāt cilvēka pamattiesības un aicina sabiedrību pretoties visa veida necilvēcībai. Vietas, kas atgādina sabiedrībai tās humānās saistības.”¹⁹

18 Piebalgas muzeju apvienības “Orisāre” tīmekļvietnes informācija: <http://www.piebalgasmuzeji.lv/muzeji-36429/kalna-kaibeeni-36431>

19 Sk. *Plea for the creation of an International Committee for Memorial Museums for Public Crimes against Humanity within the scope of the International Council of Museums (ICOM)*. https://icmemo.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/17/2019/01/plea_ICMEMO.pdf

Šādā jēdziena izpratnē memoriālajam muzejam ir tieša saistība ar pagātnē notikušu vardarbību un cilvēku upuriem, kas radušies cilvēktiesību pārkāpumu rezultātā. Zināmu vēsturisku likumsakarību dēļ Rietumu parauga memoriālais muzejs Latvijā tipoloģiski nebija iespējams līdz 1991. gadam. Tikmēr oficiālais, Latvijas muzeju nozares likumdošanā no 20. gadsimta 90. gadu otrās puses nostiprinātais memorialitātes jēdziena lietojums latviešu valodā bez izvērsta skaidrojuma apgrūtina anglosakšu zemēs pieņemtā lakoniskā *memorial museum* lietojumu, lai to attiecinātu uz muzejiem, kas vienlaikus ir arī memoriāli.²⁰ Tikmēr pats memoriāla kā traģiskas notikuma piemiņas vietas termina lietojums latviešu valodā nav svešs. Iespējams, šīs terminoloģijas problēmas risinājums panākams ar nosaukuma “memoriālais muzejs” starptautiski aprobētajā izpratnē apzinātu un konsekventu lietošanu arī latviešu valodā, lai apzīmētu muzejus – piemiņas vietas noziegumiem pret cilvēci. Šeit minētajā nozīmē memoriālo muzeju ievērojams pētnieks Pols Viljamss (Williams, 2007: 233) norāda:

Memoriālie muzeji izrādījušies īpaši noderīgi politisko mērķu sasniegšanai ar to spēju konkretizēt un destilēt notikumu. Piedāvājot taustāmu vēsturiskās tēmas atspoguļojumu, kam citādi nav telpiskas izpausmes, bet kas galvenokārt dzīvo cilvēku atmiņās, grāmatās, filmās, internetvietnēs utt., politiskais aktīvisms tiek projicēts un interpretēts ar memoriālā muzeja materiālās formas palīdzību. Līdz ar to tie kalpo par mājvietu debatēm, kas citādi būtu bez pajumtes.

Memoriālie muzeji ar šādu jēdzienisko nozīmi Latvijā dibināti pēc 1991. gada un kļuvuši par vēstures diskusiju vietu spriedzes laukā starp nepieciešamību pieminēt 20. gadsimta tumšās pagātnes notikumus lokāli un stāstīt par noziegumiem pret cilvēci globāli. Viljamss memoriālā muzeja fenomena popularitāti skaidro kā šo divu savstarpēji papildinošu faktoru mijiedarbes rezultātu: pieaugošā starptautiskā tūrisma plūsma un tuvu vai globāla mēroga “memorializācijas moments, kas izpaužas pastāvīgu memoriālo vietu veidošanā un populārajā interesē par tiem” (Williams, 2010: 227). Centrāla loma viņa skaidrojumā par šo vispārējās cilvēktiesībās balstīto globālo memorializācijas

20 Sk. Ministru kabineta “Noteikumi par Nacionālo muzeju krājumu”, kas memorialitātes jēdzienu izmanto krājuma komplektēšanas vadlīniju noteikšanas kontekstā, aprakstot priekšmeta vai notikuma vērtību. Ar memoriālās vērtības jēdzienu šeit tiek saprasta muzeja priekšmeta saistība ar izcilu personību vai īpašu vēsturisku notikumu. Atšķirībā no angļu valodas jēdziens netiek saistīts ar cilvēku upuru pieminēšanu un līdz ar to nedefinē atsevišķu muzeja tipu. <https://likumi.lv/ta/id/148769-noteikumi-par-nacionalo-muzeju-krajumu>

procesu iedalīta “kosmopolitiskās sirdsapziņas” jēdzienam, kas ir nosaukto faktoru mijiedarbes vēlamais rezultāts. Laikā, kad līdz globālajai pandēmijai 2020. gadā tūrisma sektors turpināja augt, kultūras tūrismam apsteidzot citus tūrisma veidus, arī memoriālo muzeju apmeklējums pasaulē pieauga (Williams, 2007: 7–20). Viljamss secina, ka traģēdija var vienot un memoriālo muzeju skaita pieaugums pasaulē paredzami liks tiem ar laiku kļūt par konvencionālu pilsoniskās dzīves un tūrisma maršrutu sastāvdaļu (Williams, 2010: 241). Šī atziņa sasaucas ar Latvijas memoriālo muzeju nekonvenciālo ģenēzi, tiem, kā likums, rodoties pēc privātas iniciatīvas. Piemēram, Okupācijas muzeja gadījumā iniciatīva nāca no latviešu trimdas akadēmiķiem, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeja gadījumā no vietējās ebreju reliģiskās organizācijas, bet Žaņa Lipkes memoriāla gadījumā – no Latvijas ekspremjera Māra Gaiļa, Lipkes ģimenes un radošo aprindu pārstāvjiem.

Apbruņojušies ar misiju brīdināt par līdzīgiem cilvēktiesību pārkāpumiem nākotnē, ko trāpīgi izsaka Elijas Vīzela (*Elie Wiesel*) formulētais holokausta piemiņas imperatīvs “vairs nekad!”, memoriālie muzeji tiecas mobilizēt apmeklētājus kā vēstures lieciniekus un vienlaikus tagadnes un nākotnes politiskās modrības sargus; un, “kamēr memoriālie muzeji veidojas par populārām mantojuma tūrisma vietām, arvien izteiktāka kļūs spriedze starp nepieciešamību piesaistīt starptautiskos tūristus un jēgpilni iesaistīties saziņā ar vietējām kopienām” (Williams, 2011: 220). Šī spriedze izpaužas arī Latvijas memoriālo muzeju satura piedāvājumā. Memoriālā muzeja tehnikas pārņemšana no ASV Holokausta memoriālā muzeja Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs likumsakarīgi notika ar satura smaguma centra pārbīdi, koncentrējoties vispirms uz konkrētās etniskās nācijas “pašu ciešanām” un to izteikšanu pasaulei. Ļ. Radoniča (2018b) kritiski vērtē šī jaunā muzeja tipa importu agrākajās padomju bloka valstīs, kas atdarina minēto holokausta memoriālo muzeju iedarbīgo estētiku, taču galvenokārt nevis lai runātu par holokaustu, bet konkrētās nacionālās valsts iedzīvotāju dubultajām ciešanām no nacistu un komunistu rokas. Raksturojot šo saturisko pārbīdi virknē Austrumeiropas memoriālo muzeju, autore ievieš holokausta / genocīda veidnes (*Holocaust / Genocide template*) jēdzienu, kuru viņa skaidro kā holokausta universalizācijas un izteikti upuru tēmā balstītās atmiņas eiropeizācijas neizbēgamo blakni. Viņas iebildumus tāpat raisa morāli ētiskā memoriālo muzeju programma, kas balstās vispārējo cilvēktiesību normās, kamēr “morālo universalismu importam piemīt risks novest pie vēstures mācību dehistorizācijas” (Radonič, 2018a: 140–141). Līdzīgu nostāju pauž muzeja “Ebreji Latvijā” direktors Ilja Ļenskis (2022), kurš holokausta universalizācijā saskata dehistorizācijas riskus: “[.] mēs nevaram komemorēt holokaustu kā abstraktu ideju”,

bet “vienmēr saistībā ar konkrētiem cilvēkiem un konkrētiem Latvijas vēstures notikumiem”.²¹

Memoriālajiem muzejiem, kas pēc definīcijas iemieso ētisko universālismu un tā imperatīvus, tiešām jārēķinās ar šādu dehistorizācijas risku, tomēr tieši memoriālais muzejs globalizētajā pasaulē kļuvis par efektīvu memorializācijas līdzekli primāri vietējo kopienu vajadzībām, bet arī starptautiskā tūrisma magnētu, kas pievelk ar universāli atpazīstamu saturu un vizuālo valodu (Williams, 2007). Tā tas likumsakarīgi noticis arī Latvijā, kur populārākās un līdz ar to arī sabiedriski ietekmīgākās 20. gadsimta traģisko notikumu piemiņas un skaidrošanas vietas ir tieši jaunie memoriālie muzeji.

Holokausta / genocīda veidne Austrumeiropas memoriālajos muzejos

1993. gadā dibinātais Latvijas Okupācijas muzejs pirmais atbalsoja globalizētās pasaules tendences un nepārprotami tika veidots pēc ASV noskatītā memoriālā muzeja estētiskā un morāli ētiskā vēstījuma parauga, bet jau ar minēto satura smaguma centra pārbīdi. “Protams, paraugi bija,” atzīst Latvijas Okupācijas muzeja līdzdibinātājs un biedrības priekšsēdētājs Valters Nollendorfs (2021). Muzeja idejas autors profesors Paulis Lazda “bija ar saviem studentiem ASV apceļojis muzejus”, no kurienes arī ierosmes:

Bija skaidrs, ka mēs gribam parādīt Latvijas okupācijas vēsturi un to apspiešanu, ko mūsu tauta piedzīvoja, – valsts sagraušanu, Latvijas iedzīvotāju iesaistīšanu no abām okupantu pusēm savos noziegumos. Es, piemēram, uzskatu, ka latviešu iesaistīšana holokaustā ir nacionālsociālistiskās Vācijas noziegums pret cilvēktiesību konvencijām, jo okupētāju vara nedrīkst rekrutēt cilvēkus, it sevišķi, lai viņi slepkavotu paši savus līdzpilsoņus. Katrā ziņā, tas bija tas svarīgākais – parādīt pašiem sev un pasaulei, kas notika. Un

21 Saskaņā ar Ļenska teikto, Latvijas ebreju kopienai galvenā piemiņas diena gadā ir 4. jūlijs – diena, kad tiek pieminēts holokausta sākums Latvijā 1941. gadā, tāpat arī Rumbulas masu slaktiņu datumi 30. novembris un 8. decembris, nevis, piemēram, Apvienoto Nāciju Organizācijas iedibinātā Starptautiskā holokausta upuru piemiņas diena 27. janvārī.

neizmirst, ka te bija trīs okupācijas viena pēc otras un ka tās atstāja savas sabiedriskās un psiholoģiskās sekas tautas mentalitātē.²²

Jāatzīst, ka Latvijas Okupācijas muzeja un radniecīgu jaundibinātu muzeju Viļņā un Tallinā gadījums apstiprina Radoničas teoriju par memoriālā muzeja importu holokausta universalizācijas iespaidā, kur piemiņas centrā izvirzīts nevis vairs holokausts, bet “pašu ciešanas” zem komunistu un nacistu jūga. Šādi līdztekus holokausta universalizācijai notiekošais atmiņas eiropeizācijas process, kura centrā ir upuru tēma un kurš vērsts uz vienotas Eiropas piemiņas kultūras izkopšanu, dažviet panācis negaidīti pretēju efektu. Radoniča īpaši kritiski vērtē Ungārijas un Polijas piemērus, kur autokrātisma tendenču iespaidā valsts uzturētie memoriālie muzeji konstruē nācijas kā dubulta upura tēlu abu 20. gadsimta totalitāro režīmu jūgā, kritiski neizvērtējot kolaboracionismu. Šādos galējos memoriālā muzeja instrumentalizācijas gadījumos “holokausta veidne un genocīda jēdziens tiek tendenciozi izmantots ar mērķi attaisnot radikālu politiku un eksternalizēt vainu par starptautisko izolāciju un sociāli ekonomisko apstākļu pasliktināšanos” (Radonič, 2018a: 483). Kā redzamāko memoriālā muzeja piemēru Baltijā, kura nosaukums līdz nesenam laikam signalizēja šādu dubultā upura paradigmas klātbūtni, autore min agrāko Genocīda upuru muzeju Viļņā (atklāts 1992. gadā). Pēc iekšējās reorganizācijas (Radonič, 2018a: 484) šis valsts uzturētais muzejs 2018. gadā pārdēvēts par Okupāciju un brīvības cīņu muzeju²³. Līdzīgi Tallinā agrākais privāti dibinātais Okupāciju muzejs (atklāts 2003. gadā) pēc plašām publiskām diskusijām (sk. izvērstāk Pääbo, Pettai, 2019) 2018. gadā pārdēvēts par Okupāciju un brīvības muzeju – VABAMU²⁴.

Atšķirībā no abu Baltijas kaimiņvalstu “normatīvajiem” memoriālajiem muzejiem, kuru nesena nosaukumu maiņa liecina par būtisku pagriezienu atmiņas politikā, Valters Nollendorfs attiecībā pret privātā, bet daļēji valsts subsidētā Latvijas Okupācijas muzeja iespējamo nosaukuma maiņu ir noraidošs:

22 Sk. Zelča Sīmansone, I. (2021. gada 19. augusts) 30 neatkarīgas muzejniecības gadi. *Creative Museum saruna ar Latvijas Okupācijas muzeja biedrības ilggadējo vadītāju Valteru Nollendorfu*. *Creative Museum*. <http://www.creativemuseum.lv/lv/raksti/dienasgramata/30-neatkarigas-muzejniecibas-gadi-creative-museum-saruna-ar-latvijas-okupācijas-muzeja-biedrības-ilggadejo-vaditaju-valteru-nollendorfu>

23 Sk. agrākā Genocīda upuru muzeja Viļņā tīmekļvietni, kurā tiek pieteikta nosaukuma maiņa. <http://genocid.lt/muziejus/en/>

24 Sk. agrākā Okupāciju muzeju Tallinā vietni, kas pārdēvēts par Okupāciju un brīvības muzeju – VABAMU. <https://www.vabamu.ee/>

Mēs stāstām stāstu par šīs valsts iznīcināšanu, par cilvēku apspiešanu, par holokaustu, par Gulagu, par visu to, kas ar mūsu valsti, kas ar mūsu latviešu tautu, bet arī ar Latvijas tautu un mūsu pilsoņiem notika svešu varu okupācijas laikā. [...] Mēs paliksim pie nosaukuma “Latvijas Okupācijas muzejs”.²⁵

Atmiņas pētnieku bažas par dubultā genocīda paradigmas nostiprināšanos atsevišķās Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs ir saistītas ar iespējamo atbildības pārlikšanas risku uz ārējo ienaidnieku, ko raksturo upura tēla kultivēšana un ritualizēšana. Tikmēr pati Eiropas atmiņas politika, kopš 21. gadsimta sākuma sākotnēji liekot uzsvāru uz holokausta, vēlāk uz abu totalitāro režīmu upuru piemiņu, ir veicinājusi šādas blaknes rašanos. Pret tā saucamo vispārējo viktimizāciju vai upuru tēmas ekskluzivitāti Eiropas atmiņu politikā asi uzstājies beļģu vēsturnieks Pīters Lagrū (*Pieter Lagrou*), kurš bijis iesaistīts arī Latvijas Okupācijas muzeja uzstādītā pieminekļa Latviešu leģiona karavīriem Zēdelgemā izvērtēšanas darba grupā un aicinājis pieminekli novākt.²⁶ Viņa skatījumā ES īstenotā kolektīvās atmiņas jēdziena izmantošana Eiropas piemiņas veicināšanai uztur nepārtrauktu “upuru diskursu” (Lagrou, 2010) un vēstures debatēs nepalīdz. Lagrū iebilst pret kopējo tendenci, ka diskusijām par atmiņu šobrīd ir vairs tikai viens vienots kopsaucējs – upuru tēma, kas izraisījusi upuru grupu konkurenci Eiropā. Lagrū pārmet atmiņas diskursam pārlikto retrospektīvu un arvien pieaugošo ritualizētību: “[...] upuru piemiņas diskurss ir pretstatā dinamiskai sarunai par pagātnes nozīmi šodien, bet drīzāk paralizē demokrātiskas debates” (Lagrou, 2010: 283).

Attiecībā uz jauno Okupācijas muzeja ekspozīciju (atklāta 2022. gada jūnijā) Nollendorfs tomēr iezīmē arī civilās un bruņotās pretošanās izteiktāku tematizēšanu, līdzīgi kā tas jau noticis citviet Baltijā:

[...] Lietuviešiem muzeja nosaukums ir “Genocīda un pretošanās muzejs”. Mēs arī rezistenci uzskatām par būtisku, jo rezistence nāk kopā ar okupāciju un cilvēkiem, kas negrib pakļauties šai okupācijai.²⁷

25 Sk. Zelča Sīmansone, I. (2021. gada 19. augusts) 30 neatkarīgas muzejniecības gadi. *Creative Museum* saruna ar Latvijas Okupācijas muzeja biedrības ilggadējo vadītāju Valteru Nollendorfu. *Creative Museum*. <http://www.creativemuseum.lv/lv/raksti/dienasgramata/30-neatkarigas-muzejniecibas-gadi-creative-museum-saruna-ar-latvijas-okupācijas-muzeja-biedrības-ilggadejo-vaditaju-valteru-nollendorfu>

26 Sk. Latvijas Sabiedrisko mediju informatīvos materiālus “Beļģijā izskan aicinājumi novākt pieminekli latviešu leģionāriem” (13.07.2021.); “Beļģijā demontēts piemineklis latviešu leģiona karagūstekņiem” (05.06.2022.). <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/belgija-izskan-aicinajumi-novakt-pieminekli-latviesu-legionariem.a412697> <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/belgija-demontets-pieminekli-latviesu-legiona-karagustekniem.a460143/>

27 Sk. Zelča Sīmansone, I. (2021. gada 19. augusts) 30 neatkarīgas muzejniecības gadi. *Creative Museum* saruna ar Latvijas Okupācijas muzeja biedrības ilggadējo vadītāju Valteru Nollendorfu. *Creative Museum*.

Līdz ar to bruņotās pretošanās un civilās nepakļaušanās tēma pāri ar kolaboracionisma izvērtējumu, kas papildina līdz šim dominējošo upuru tēmu, uzskatāmāk ienāk arī lielākajā Latvijas memoriālajā muzejā. Ja Baltijā abu kaimiņvalstu redzamāko memoriālo muzeju pārdēvēšana, iekļaujot to nosaukumā brīvības cīņu vai vienkārši – brīvības jēdzienu, signalizē lielāku atmiņas politikas pavērsienu pretošanās fenomena kā pozitīva konsolidējoša vēsturiskā momenta virzienā, tad Latvijā pēdējā desmitgadē pretošanās vēsture unikāli izgaismota tieši saistībā ar solidaritātes ar vajātajiem ebrejiem tēmu, šādi ietekmējot pašu atmiņas eiropēizācijas gaitu. 2012. gadā atklātais Žaņa Lipkes memoriāls (ŽLM) tipoloģiski vērtējams kā emblemātisks memoriālā muzeja paraugs starptautiski aprobētajā jēdziena izpratnē, kurš savā darbībā turklāt uzrādījis līdzsvara iespējamību starp upuru un heroisma tematizēšanu. Ar mērķi atspēkot padomju propagandas radīto mītu par latviešiem kā ebreju šāvējiem, nevaldības organizācijas dibinātais “Lipkes muzejs kļuva arī par latviešu tēla lietu” (Gailis, 2018: 242), līdz ar to apsteidzot nacionālo atmiņu politiku vismaz par desmitgadi. Tikai 2021. gadā, noslēdzoties Latvijas Vēsturnieku komisijas darbam, atmiņas politika valstī izteiktāk pievērsās dažādo pretošanās un nepakļaušanās veidu memorializācijai²⁸ un piemiņas institucionalizēšanai²⁹, sekojot šo tēmu iekļaušanai historiogrāfijā.

Memoriālo muzeju ainavā ŽLM ir savrupa vieta, jo traģiskā holokausta tēma šeit pasniegta caur glābēju stāstu prizmu, kas rada papildu metodoloģisku izaicinājumu. Tas saistās ar priekšstatu par memoriālu kā tradicionāli kādam traģiskam notikumam veltītu piemiņas vietu, turpretī ŽLM primāri izceļ cilvēku, viņa ģimeni un līdzinātājus, kuri, izrādot pilsonisko nepakļaušanos, glāba cilvēkus; un vēsturisku vietu, kur cilvēki tika izglābti, nevis gāja bojā.

Arhitektūras apskatniekiem, vadoties pēc memoriāla jēdziena programmatiskā vēstījuma, ŽLM nav izticis bez divdomīgas interpretācijas. Piemēram, kā jauns pasaules līmeņa arhitektūras objekts drīz pēc tā atklāšanas 2011. gadā ŽLM tika iekļauts vairākos prestižos arhitektūras izdevumos tieši

<http://www.creativemuseum.lv/lv/raksti/dienasgramata/30-neatkarigas-muzejniecibas-gadi-creative-museum-saruna-ar-latvijas-okupācijas-muzeja-biedrības-ilggadejo-vaditaju-valteru-nollendorfu>

28 Sk. Latvijas Vēsturnieku komisijas noslēdzošo rakstu krājumu Nr. 29 *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991*. Rīga: Zinātne, 2021. (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia Vol. 29).

29 2022. gadā saistībā ar Latvijas Vēsturnieku komisijas veikto darbu Latvijas pretošanās kustība tika institucionalizēta, nosakot divas oficiālas piemiņas dienas – 17. martu kā Nacionālās pretošanās kustības piemiņas dienu saistībā ar Latvijas Centrālās komitejas 1944. gadā izdoto memorandu, kurā tika pieprasīta neatkarīgas Latvijas nacionālas valsts atjaunošana; 2. martu par Nacionālo partizānu bruņotās pretošanās atceres dienu, kas piemin Latvijas un Lietuvas kopīgās partizānu grupas pēdējās bruņotās cīņas pret padomju okupantiem 1949. gada martā.

jauno memoriālu rubrikā. Korejā izdotā arhitektūras žurnāla C3 speciālizdevums “Nāve un arhitektūra. Būvējot beigu vietu. Memoriālu arhitektūra” (*Death and Architecture. Building the End. Architecture of Memorials*) pievēršas gan dažādu sēru namu – krematoriju, mauzoleju, kapelu, kapsētu un panteonu –, gan atsevišķi memoriālu arhitektūrai. Šeit ŽLM ierindots starp tādiem 2011. gadā atklātajiem memoriāliem kā 9/11 Memoriāls un muzejs Ņujorkā un holokausta muzejs *Kazerna Dossin* Mehelenā, Beļģijā (vieta, no kuras ebreji dzelzceļa vagonos tika deportēti uz Eiropas austrumiem). Tīkmēr Ķīnas auditorijai rakstošais izdevums *Interior Designer. China Architecture & Building Press* ŽLM nepārprotami piesaka kā *Zanis Lipke Memorial Museum*. Tātad angļiski runājošajā telpā ŽLM pēc noklusējuma tikusi piedēvēta starptautiski apbēvētā memoriālā muzeja nozīme. Līdzīgi arī vācu izdevums *Deutsche Bauzeitung* ŽLM nosauc par *Gedenkstaette und Museum*, tātad – piemiņas vietu (memoriālu) un muzeju. Piesakot sevi šādā jēdziena izpratnē, ŽLM kopš atklāšanas brīža ir projicējis memoriālā muzeja tēlu, kas raisa konkrētas ekspektācijas – uz vēstures mācības pamata kalpot par cilvēktiesību balsi sabiedrībā. Šī sensitīvā satura dēļ memoriālie muzeji var kalpot par prizmu, caur kuru uzlūkot un saprast arī kultūras tūrismu, tumšo tūrismu ieskaitot (Williams, 2011: 2020). Privāti dibinātie memoriālie muzeji Rīgā, kas tematiski vai nu tieši (Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs un Žaņa Lipkes memoriāls), vai pastarpināti (muzejs “Ebreji Latvijā” un Latvijas Okupācijas muzejs) saistīti ar holokausta piemiņu kā memorializācijas tehniku, ieņēmuši stabili vietu atmiņas kultūrā Latvijā un nemainīgi figurē kā ieteicamās apmeklējuma vietas Rīgā tūrisma portālos “*Lonely Planet*”, “*Tripadvisor*” un “*Culture Trip*”. Hronoloģiski tomēr pirms jaundibināto memoriālo muzeju ēras sākuma Rīgā holokausta piemiņas institucionalizēšana no pilsētas administrācijas puses aizsākās jau 80. gadu vidū ar pirmā ārtelpas memoriāla izveides darbiem Biķernieku mežā.

Holokausta memorializācijas modelis – rīcība ārēja spiediena ietekmē

Kā jauns arhitekts Sergejs Rižs sāka strādāt Rīgas pilsētas Komunālprojektā, kas nodarbojās ar kapu projektēšanu un labiekārtošanu, 1982. gadā. Riža profesionālais mērķis bija uzbūvēt kaut vienu kapelu. Baznīcas padomju laikā neprojektēja un tuvākais lauks sakrālajai arhitektūrai, kurā varēja izpausties, bija kapelas un memoriāli. 1986. gadā institūtā tiešām sākās darbs pie

Biķernieku memoriāla projektēšanas.³⁰ Rižs (2000) to sauc par liktenīgu veiksmi un kā galveno iemeslu projekta uzsākšanai min spiedienu no Rietumiem:

Šajā laikā ļoti bieži pa radio “Amerikas balss” un “Brīvā Eiropa” bija dzirdami raidījumi, kuros izskanēja apsūdzība – publicistika par to, ka Padomju Savienībā ebreju un citu nacistu nogalināto nevainīgo cilvēku – desmitiem un simtiem tūkstošu upuru – kapu vietas ir aizlaistas un netiek pienācīgi uzturētas un ka tas ir absolūti nepieņemami. Babijara Kijivā tolaik arī bija pilsētas izgāztuve. Pateicoties šiem protestiem un informācijai Rietumos, sākās kustība. Perestroika iedarbojās uz partijas bosu mentalitāti, un tā no Rīgas pilsētas izpilddirekcijas nāca piedāvājums izstrādāt Biķernieku labiekārtošanas plānu.

Holokausta vēstures populārās kultūras³¹ un ASV oficiālās atmiņas politikas³² iespaidā 20. gadsimta 70. gados ierosinātais holokausta universalizācijas process paradoksālā veidā šādi atbalsojās Padomju Savienībā. Kopš laika, kad Alfrēda Rubika vadītā Rīgas pilsētas administrācija uzdod Komunālprojektam sākt darbu pie Biķernieku memoriāla projektēšanas, holokausta memorializācijas gaitu raksturojošais modelis palicis nemainīgs: vietējās izpildvaras rīcība holokausta piemiņas vietu izveidē un labiekārtošanā, kā likums, notikusi ārēja spiediena ietekmē. Ja 80. gados to noteica ASV valdības atbalstītā holokausta piemiņas universalizācija, tad, sākot ar 90. gadiem, jau holokausta eiropēizācija kopējā ES noteiktā atmiņas eiropēizācijas kursa ietvaros.

Rižs (2000) atzīst, ka izvēli par labu memoriāla izveidei Biķernieku mežā noteica piemiņas vietas mērogs kopējo cilvēkupuru izteiksmē, nevis ideoloģiskais motīvs, ka šeit apglabāti arī padomju karagūstekņi.³³ Cita starpā par to liecina fakts, ka 80. gados tika plānots secīgi turpināt darbu ar memoriāla

30 Stratēģisko lēmumu par memoriālu celšanu civiliedzīvotāju slepkavošanas vietās Daugavpils Mežciemā, Rīgas Rumbulā un Biķerniekos, kā arī Salaspilī, LKP CK un LPSR Ministru Padome pieņēma jau 1958. gada 26. augustā. Sk. Kruks, S. (2011). *Ārtelpas skulptūras semiotika, ekonomika un politika. Pieminekļu celtniecība un demontāža Latvijā 1945–2010*. Rīga: Neputns, 206. lpp.

31 Amerikāņu teleseriāls “Holokausts” (*Holocaust*) iznāca uz ekrāniem 1978. gadā un rosināja plašu publisko diskusiju ASV un Rietumeiropā par ebreju genocīdu.

32 ASV prezidents Džimijš Kārters 1978. gadā iniciēja oficiālā valsts holokausta memoriāla izveidi ASV galvaspilsētā Vašingtonā. ASV Holokausta memoriālais muzejs tika dibināts 1980. gadā un atklāts 1993. gadā.

33 Rīgas Pieminekļu aģentūras tīmekļvietne informē, ka vācu okupācijas gados, laikā no 1941. līdz 1944. gadam, Biķernieku mežā tika nogalināti un masu kapos apbedīti aptuveni 46 500 cilvēki, no kuriem 20 000 bija ebreji. Vairākums upuru bija no Vācijas, Austrijas un Čehijas atvestie ebreji, kā arī Rīgas civiliedzīvotāji, pretošanās kustības dalībnieki un padomju karagūstekņi. <http://www.rigaspieminekli.lv/?lapa=pieminekli&zansrs=4&rajons=3&id=67>

nogalinātajiem Rīgas ebrejiem izveidi Rumbulā. Šī pirmā projekta fāze ilgusi četrus gadus līdz Padomju Savienības sabrukumam. Pēc neatkarības atgūšanas turpināt būvniecību pilsētai nav bijis naudas. Darbs atsākās vien 1994. gadā pēc Apvienotās Karalistes armijas izdienas virsnieka Erika Hercla (*Erick Herzl*) vizītes Rīgā, kas Rižu saveda kopā ar Vīnē bāzētā austriešu karavīru kapavietau kopšanas fonda “Melns krusts” (*Österreichisches Schwarzes Kreuz*)³⁴ un tāda paša profila fonda Vācijā (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V.*)³⁵ pārstāvjiem. Austrijas un Vācijas kara kapu aprūpes fondi ar abu valstu diplomātiskā dienesta Latvijā starpniecību 90. gadu vidū uzņēmās finansēt darbu pabeigšanu, vāciešiem apņemoties segt lielāko izdevumu daļu. Rižs atceras, ka sarežģīta situācija radusies Rīgas Zemes dienestā, kur tika kārtota atļauja darbiem uz “Rīgas Mežu” zemes. Prasība bija tāda, ka tam, kurš būvē, pašam arī jāatbild par tālāko uzturēšanu. Austrijas puse bija nemierā, savukārt vācieši uzņēma šo ziņu lietišķi – tāda bija viņu kapu kopšanas ierastā prakse arī citviet. Par Biķernieku memoriāla uzturēšanu kopš tā atklāšanas 2001. gadā tālab dalīti atbild Rīgas Pieminekļu aģentūra, kas 2004. gadā pārņēma funkcijas no reorganizētās Brīvības pieminekļa un Rīgas Brāļu kapu pārvaldes, un Vācu tautas apvienības kara kapu aprūpes (*Volksbund*) paspārnē dibinātā Vācu Rīgas komiteja³⁶. Šī 2000. gadā dibinātā organizācija apvieno vairāk nekā 60 Vācijas pilsētas, no kurām nacistu okupācijas gados uz Rīgu tikuši deportēti ebreji. Tās iniciators un pirmais prezidents Karls Vilhelms Lange (*Karl-Wilhelm Lange*) Riža darbu novērtēja jau Biķernieku memoriāla izveides laikā, kam sekoja piedāvājums sponsorēt arī memoriāla Rumbulā izveidi ar nosacījumu, ka tiks ievērots tāds pats iekārtojuma princips – arhitektūras elementu sistēma un būvniecības materiāli. Jau 2002. gadā, galvenokārt par sabiedrisko organizāciju – Folksbunda, jaundibinātās Vācu Rīgas komitejas, Rīgas ebreju kopienas, Holokaustu pārdzīvojušo biedrības Rīgas nodaļas līdzekļiem, kā ar Rīgas domes atbalstu – arī šis memoriāla projekts tika realizēts. Biķernieku un Rumbulas memoriālu atklāšana praktiski vienlaikus jaunā gadu tūkstoša sākumā kļuva par pamanāmu notikumu gan Latvijas arhitektūrā (sk. Čoldere, 2003), gan iezīmēja holokausta memorializācijas Rīgā augstāko punktu lielāka pārnacionāla politiskā procesā. Kā trāpīgi norādījis britu jaunāko laiku vēsturnieks Tonijs Džads (Judt, 2005: 827), holokausta atzīšana kļuva par sava veida “ieejas biļeti Eiropā” jaunajām ES dalībvalstīm. Holokausta memoriālu atklāšana Rīgā līdzīgi kā citās Eiropas galvaspilsētās agrākajā padomju blokā

34 Sk. Austrijas karavīru kapu kopšanas fonda tīmekļvietni: <https://www.osk.at/de/home/>

35 Sk. Vācu tautas apvienības kara kapu aprūpes fonda tīmekļvietni: <https://www.volksbund.de/>

36 Sk. Vācu Rīgas komitejas tīmekļvietni: <http://www.riga-komitee.eu/en/>

(Bratislava, Bukareste, Budapešta, Skopje) 20. gadsimta 90. gadu beigās un 21. gadsimta sākumā kosmopolītiskās atmiņu kultūras un uzsāktā holokausta eiropēizācijas procesa ietekmē zināmā mērā var tikt uzskatīta kā šī nerakstītā noteikuma izpilde (Kucia, 2016).

Zīmīgi, ka Biķernieku un Rumbulas memoriālu, kā arī Valsts prezidenta kancelejas finansiāli atbalstītā Pieminekļa ebreju glābējiem (līdzās Sergeja Riža jau 1990. gadā izveidotajam Memoriālam ebreju genocīda upuriem uz Rīgas Lielās Horālās sinagogas drupām Gogoļa un Dzirnau ielas stūrī) atklāšana 2007. gadā sakrīt ar Vairas Viķes-Freibergas laiku Valsts prezidentes amatā no 1999. līdz 2007. gadam. Viķes-Freibergas loma holokausta memorializācijā augstu novērtēta starptautiskajā holokausta pētniecībā (Reichelt, 2016), kas izceļ prezidentes ieguldījumu solidaritātes un palīdzības sniegšanas vajātajiem ebrejiem atziņā, piešķirot augstāko valsts apbalvojumu virknei personu. Katrīna Reihelte (*Katrin Reichelt*) atzīmē, ka šāds solis ne vien puda cieņu un atzinību glābējiem, bet arī nozīmēja apzinātu šīs tēmas un notikumu iekļaušanu Latvijas historiogrāfijā (Reichelt, 2016: 250).

Turpmāko ebreju glābēju tēmas memorializēšanu, galvenokārt balstoties uz muzeja “Ebreji Latvijā” dibinātāja vēsturnieka Marģera Vestermana³⁷ un ASV dzīvojošā Žaņa Lipkes pirmā biogrāfa Dāvida Zilbermana (*David Silberman*) apkopoto informāciju (Silberman, 2010), uzņēmās 2012. gadā atklātais ŽLM. Līdzīgi Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs Sarkano spīķeru rajonā, lai arī neatrodas agrākajā geto teritorijā un šobrīd vēl nav panācis formālo atbilstības profesionālajiem muzeja darbības kritērijiem apliecinājumu – akreditāciju, ir vērā ņemams holokausta memorializācijas un starptautiskā tumšā tūrisma magnēts Rīgā. Līdz ar to tādu vēsturisko tēmu kā Latvijas ebreju glābēji un Rīgas geto memorializācija ir izdevīgākā stāvoklī nekā tēmas un notikumi, kuriem savas pārstāvniecības memoriālā muzeja formā nav. Ja atmiņas politika saistībā ar holokausta memorializāciju atjaunotās brīvvalsts laikā Rīgā nav bijusi proaktīva un jaunie memoriālie muzeji ir tapuši pēc pilsoniskas iniciatīvas, Eiropas kartē starptautiski pamanāmu Rīgu tomēr vispirms darīja tieši Vācu Rīgas komitejas iesaistīšanās abu minēto memoriālu veidošanā un Valsts prezidenta kancelejas simboliskais un praktiskais atbalsts šo piemiņas vietu izveidē.

37 Sk. muzeja “Ebreji Latvijā” tīmekļvietni: <https://www.ebrejumuzejs.lv/muzejs/par-muzeju/>

Vācu Rīgas komitejas loma holokausta eiropeizācijā Rīgā

Vācu Rīgas komiteja, kuras nozīmīgumu apstiprina 2000. gada 23. maijā Berlīnes rātsnamā noslēgtais sadarbības līgums un Vācijas Federatīvās Republikas prezidenta Johanneses Raua (*Johannes Rau*) patronāža, ir Eiropas mērogā unikāls sadarbības tīkls. Pamatus tam ielika tieši Biķernieku memoriāla atklāšanas ceremonija 2001. gada 30. novembrī. Starptautiski nozīmīgais notikums pulcēja holokausta izdzīvojušos un upuru radniekus no visas pasaules, viņu bijušo dzimto pilsētu administrāciju vadību, kā arī valstu augstākās amatpersonas. Tai sekojošais 2003. gadā izdots fundamentālais pētījums par Vācijas, Austrijas un Čehijas ebreju deportāciju vēsturi uz Baltiju³⁸, no kuriem 25 000 caur Šķirotavas dzelzceļa staciju Rīgā nonāca geto un nacistu koncentrācijas nometņu sistēmā Latvijas teritorijā, ir vēl viens nozīmīgs Rīgas komitejas veikums holokausta eiropeizēšanā.

Ievērojot Rīgas komitejas sākotnējo ieguldījumu un interesi par turpmāko holokausta memorializāciju Rīgā, šķistu pašsaprotami, ka pilsētas administrācija saziņai ar ietekmīgo vācu partneri būtu atvēlējusi pienācīgu resursu. Diemžēl funkcionējošs komunikāciju darbs, kas ir profesionālas starptautiskās sadarbības priekšnoteikums, ar šo ietekmīgo organizāciju aizvadītajās divās desmitgadēs Rīgas pilsētai nav izveidojies. Lai arī ietekmīga un resursiem bagāta organizācija, Rīgas komiteja nebija spējusi saziņā ar pašvaldības administrāciju panākt plašāku 25 000 uz Rīgu deportēto ebreju memorializāciju Rīgā tādu laikus plānotu projektu kā jau esošā memoriāla Biķerniekos papildināšana ar informācijas stendiem uz vēsturisko notikumu 80. gadadienu 2021. gada novembrī, vai pat saistībā ar šo notikumu plānota neliela poligrāfiska tūrisma bukleta pa Rīgas holokausta vietām latviešu valodā sagatavošanu. Trīs gadu (2020–2022) procesa analīze uzrāda, ka šāda situācija skaidrojama ar slikti organizēto komunikācijas darbu, kurā pilsētas administrācijā uzskatāmi trūcis pēctecības. Holokausta memorializācijas projektu lēnā virzība pilsētas administrācijā gan nav ideoloģiski motivēta. Pie vainas ir triviālais apstāklis, ka pēc Rīgas domes atļaušanas 2020. gada septembrī un ārkārtas vēlēšanām³⁹ sekojošā pārvaldības reforma radīja komunikācijas pārrāvumu un atstāja izpildvaras vakuumu vietā, kur līdz tam bija lemtspējīgas amatpersonas.

Šo pieņēmumu apstiprina vairāki piemēri. Jau tuvojoties Rietumeiropas un Centrāleiropas ebreju deportācijas uz Rīgu 80. gadadienu, 2020. gada

³⁸ Sk. Scheffler, W., Schulle, D. (2003). *Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden*. K. G. Saur.

³⁹ Rīgas domes ārkārtas vēlēšanas notika 2020. gada 29. augustā.

rudenī uzreiz pēc Rīgas domes ārkārtas vēlēšanām, konsultējoties ar muzeja “Ebreji Latvijā” direktoru Ilju Ļenski (2022), Rīgas komiteja vērsās pie jaunievēlētā Rīgas pilsētas pašvaldības priekšsēdētāja ar aicinājumu sagatavot minēto tūrisma bukletu par Rīgas holokausta vietām. Pēc šī aicinājuma Rīgas Tūrisma attīstības birojs apzināja viedokļus par šāda informatīvā materiāla izveides lietderību. 2020. gada nogalē šī Rīgas domes struktūrvienība informēja ŽLM par savu lēmumu izdot šādu ceļvedi:

Izvērtējot informāciju, kādu mums visvairāk līdz šim ir prasījuši Rīgas Tūrisma informācijas centros, esam pieņēmuši lēmumu, ka sagatavosim materiālu par Ebreju kultūras un piemiņas vietām (ieskaitot apbedījuma vietas, Skolas ielas muzeju, Jūsu muzeju, Rīgas sinagogu un Geto muzeju).⁴⁰

Pēc Rīgas Tūrisma attīstības biroja reorganizēšanas 2020. gada nogalē projekts apstājās. Tīkmēr par to, ka sadarbība ar pilsētas administrāciju jau ilgstoši nav apmierinājusi vācu sadarbības partneri, liecina nepārprotami skaidri izteiktā kritika par ebreju piemiņas vietu skaidrojošas informācijas trūkumu vai nepilnīgumu Rīgas pilsētvidē. Šāds neslēpts pārmetums atklājas 2020. gada nogalē Rīgas komitejas pašu izdotajā Rīgas holokausta piemiņas vietu ceļvedī vācu un angļu valodā 3000 vienību metienā katrā no tām (Stratenschulte, 2020).⁴¹ Šajā ārvalstu tūristiem domātajā izdevumā grūti atrast Rīgas pašvaldībai komplimentāru holokausta memorializācijas pilsētvidē novērtējumu. Piemēram, atvērumā par Šķirotavas dzelzceļa staciju teikts:

Šķirotava ir vieta Rīgā, kas skumji slavena ar tās dzelzceļa staciju. Šobrīd stacija ir viens no nozīmīgākajiem dzelzceļa mezgliem Rīgā vienlīdz pasažieru un kravas transportam. Pie renovētās stacijas nav redzamu zīmju, kas atgādinātu par vietas vēsturi vācu okupācijas laikā. (Stratenschulte, 2020: 54–56)

Tālākā izklāstā sniegta stacijas loma padomju okupāciju gados un deportētajiem uz Sibīriju piemiņas kompleksa apraksts, kam seko secinājums:

40 Rīgas Tūrisma attīstības biroja mārketinga projektu vadītājas Lauras Efejas e-pasts Lolitai Tomsonei [ŽLM] 01.12.2020.

41 Sk. Rīgas komitejas izdotās (2020) tūrisma brošūras *Riga: Commemoration and Admonition. Places of Remembrance; Riga – Gedenken und Mahnung. Orte des Erinnerns*. <https://www.volksbund.de/aktuell/mediathek/detail/brochure-riga-commemoration-and-admonition> <https://www.volksbund.de/aktuell/mediathek/detail/broschuere-riga-gedenken-und-mahnung>

Nekas Šķirotavā neatgādina par deportētajiem ebrejiem. Vienīgās piemiņas zīmes norāda uz latviešu likteni, kuri tika deportēti uz Padomju Savienību. (Stratenschulte, 2020: 54–56)

Līdzīga kritika izteikta par Mazjumpravas koncentrācijas nometnes nepietiekamo pieminējumu:

No bijušās Jungfernhofas [Mazjumpravas] nometnes vairs nav daudz ko redzēt. Tas, ko redzat, neatspoguļo šīs vietas vēsturi. Tikai informācijas panelis sniedz īsu pārskatu par šeit notikušo. Tā atrodas nelielā dabas teritorijā netālu no pilsētas, kas izveidota bijušās nometnes vietā. (Stratenschulte, 2020: 50)

Mežaparka koncentrācijas nometne savukārt tiek pieteikta īsi un lakoniski kā “Aizmirstā šausmu vieta”:

Kamēr tūrisma birojs piesaka Mežaparku kā vienu no skaistākajiem, zaļākajiem un iekārojamākajiem savrupmāju rajoniem Rīgā, kur atpūsties netālu no pilsētas, tas, ko mēs neredzam, ir bijusi koncentrācijas nometne: monuments ir vienīgā zīme, kas norāda, ka šī ir vieta, kur tūkstošiem cilvēku tika nogalināti un vēl vairāk spīdzināti. (Stratenschulte, 2020: 46)

Šāda atklāta kritika pilsētas administrācijai par Šķirotavu, Mazjumpravu, Mežaparku un citām holokausta piemiņas vietām to informatīvās pieejamības ziņā būtu gluži nevietā, ja Rīgas komiteja pati nebūtu bijusi gatava finansiāli iesaistīties šo objektu sakārtošanā un popularizēšanā. Nesaskan arī oficiālā pilsētas administrācijas un ilggadējā memoriālo kompleksu Rīgā veidotāja, arhitekta Sergeja Riža piemiņas vietu iekārtošanas procesa interpretācija. Par Mežaparka koncentrācijas nometnes pieminekļa izveides gaitu, piemēram, Rīgas pieminekļu aģentūras tīmekļvietne informē:

Pēc Vācijas Federatīvās Republikas vēstnieka Latvijā Ekarta Herolda iniciatīvas un ar privātu ziedotāju no Vācijas atbalstu 2005. gadā atklāja tēlnieces Solveigas Vasiļjevas izveidoto pieminekli upuru piemiņai (pilnībā pieminekļa celtniecība pabeigta 2006. gadā).⁴²

42 Sk. Rīgas Pieminekļu aģentūras informāciju sadaļā Pieminekļi koncentrācijas nometnes Rīga-Keiserwald upuriem. <https://www.rigaspieminekli.lv/?lapa=pieminekli&zanrs=1&rajons=1&id=91>

Arhitektam Rižam (2020) par šī pieminekļa izveides gaitu ir sava versija:

Šeit Vācijas vēstnieks gandrīz par savu naudu vēlējās kaut ko paliekošu atstāt Rīgā. Strādāja, meklēja teritoriju, jo tur šobrīd ir dzīvojamo māju rajons, izstrādāja projektu, zemi atrada vien tikai pie pareizticīgo baznīcas, ko pareizticīgo baznīcas mācītājs atvēlēja memoriālam.

Riža piedāvātais alternatīvais skulpturālais veidols šai piemiņas vietai bija Dāvida zvaigzne giljotīnas formā, kur “trīsstūri strādāja kā šķēres” (Rižs, 2020). Tas savukārt nav patīcis Rīgas domes ierēdņiem, kam risinājums licies “pārāk agresīvs”. Rižs atzīst, ka pieļāvis taktisku kļūdu – uzstājis uz savu un nav piekāpies piedāvājumā kaut ko mainīt, līdz ar to šis piemineklis ir tik ļoti atšķirīgs no citiem vienotā stilistiskā veidotajiem holokausta memoriāliem Rīgā. Pēc šīm domstarpībām Rīgas dome izsludināja “mini konkursu”, kura rezultāts šobrīd redzams dabā. Neko labu par to Rižs pateikt nevar. Līdzīgu vērtējumu par šo pieminekli izsaka agrākais Rīgas Pieminekļu aģentūras direktors Guntis Gailītis (2021): “Kaizervaldes princips bija lēti – labi, bet pēc tam uzturēt to plastmasu...”

Gailītis (2021), kurš šajā amatā strādāja no 2006. līdz 2021. gadam, atzīst, ka sadarbība ar Rīgas komiteju jau līdz viņam nav bijusi profesionāli labi organizēta un viņam nācies atjaunot pazaudētos kontaktus:

Rīgas pilsēta ir iestājusies Rīgas komitejā, kas apvieno pilsētas Eiropā, no kurām ebreji sūtīti uz šejieni. Kamēr es to atradu... Jo neviens nebrauc... Nav īsti kompetents... Jautājums, kāds ir deleģējums Pieminekļu aģentūrai par šīm lielajām teritorijām – uzturam regulāri, apsekojam, kopjam. Kurš tad to darīs? Tie ir milzīgi apjomi, resursi. Rīgas komitejai pašlaik ir projekts, lai ir informācija [Biķernieku memoriālā], lai ir kur novietot auto [..], tur ir vesels projekts.

Kopumā Gailīša novērojumam, ka Rīgas komiteja ir ieinteresēta uzturēt tikai Biķernieku memoriālu, ir vēsturiskais pamatojums, tomēr, kā uzrāda procesa analīze, vāciešu iniciatīvai labiekārtošanas turpināšanā pēdējos gados no pilsētas administrācijas puses trūcis proaktīva atbalsta. Tā Gailīša pēctecis Rīgas Pieminekļu aģentūras direktora amatā kopš 2021. gada maija Gunārs Nāgels ar Rīgas komitejas pārstāvjiem vēl 2022. gada sākumā nebija iepazīnies, par iemeslu minot globālās pandēmijas situāciju, kas organizācijas pārstāvjiem neļāva klātienē ierasties Rīgā uz 80. gadu deportāciju atceres gadadienas ceremoniju Šķirotavas dzelzceļa stacijā. Nāgela (2022) sniegtais situācijas

apraksts, viņam pārņemot Rīgas Pieminekļu aģentūras vadību, starptautiskās sadarbības jomā uzrāda pārejas posma sarežģījumus Rīgas domē:

Starptautiskās sadarbības departaments tika likvidēts, kurš atbildēja par sadarbību ar Folksbundu, un, kaut kādā pēdējā mirkli pirms viņi tika likvidēti, mums tika pārsūtīta informācija, ka viņi grib uzstādīt šīs te informācijas plāksnes. Tā ka tur arī tā sadarbība ir tanī ziņā kļuvusi mazlietiņ grūtāka.

Komunikācijas problēmu pārvaldības reformas iespaidā neslēpj arī arhitekts Rižs. 2022. gada pavasarī, jautāts par Biķernieku memoriāla informatīvās labiekārtošanas projektu, kuru viņš ir konsultējis kā arhitekts, bet muzeja “Ebreji Latvijā” direktors Ilja Ļenskis kā vēsturnieks, tā izredzes pārskatāmā nākotnē tikt realizētam bija spiests vērtēt atturīgi:

Stāsts par Biķernieku attīstību ir problemātisks. Fakts ir tāds, ka oficiāli projekts nav apstiprināts. Folksbunds (Vācija – pēdējais memoriāla pasūtītājs) savai 100. gadadienai izvēlējās vairākus viņu realizētos projektus, t. sk. Biķerniekus. Viņi gribēja izveidot stendu par memoriāla tapšanas vēsturi pie ieejas un 5 stendus par holokausta vēsturi un traģēdiju meža teritorijā. Projekts nav apstiprināts. Iespējams, to šogad izdarīs.⁴³

Arī Gunāra Nāgela rīcībā 2022. gada martā vēl nebija informācijas par projekta saskaņošanas stadiju.⁴⁴ Šādu komunikācijas neskaidrību un pēctecības trūkumu pilsētas administrācijas saziņā ar Rīgas komiteju muzeja “Ebreji Latvijā” direktors un projekta satura kurators Ilja Ļenskis (2022) tomēr nesteidzas vērtēt kritiski:

Mēs varam teikt, ka šad tad komunikācija ar viņiem nebija izcila, kas gadās ar visām institūcijām. Tas ir tāds tīri tehniskas dabas jautājums. Katrā ziņā tā nav strukturāla problēma. Protams, ka ir jābūt skaidrākai saskaņošanas sistēmai.

Tikmēr vispārējo novērojumu par proaktīvas rīcības holokausta memorializācijā Rīgā trūkumu, kā vietā līdz šim bijis vērojams vienīgi reakcijas princips uz ārēju spiedienu, 2021. gada nogalē no jauna apstiprināja Rīgas komitejas un šoreiz arī Vācijas, Austrijas un Čehijas vēstniecību Rīgā, sadarbībā ar Rīgas

43 Sergeja Riža e-pasts Raivim Sīmansonam [ŽLM] 23.02.2022.

44 Personīgā komunikācija ar Gunāru Nāgelu 16.03.2022.

4.1. attēls.
Piemīņas pasākums
Šķirotavas dzelzceļa
stacijā 2021. gada
29. novembrī ar
Vācijas, Austrijas,
Čehijas vēstnieku un
Rīgas mēra Mārtiņa
Staķa piedalīšanos.
 Ekrānizgriezums no
 videokonferences
 tiešraides

ebreju kopienu rīkotais 25 000 uz Rīgu deportēto ebreju piemiņas pasākums Šķirotavas dzelzceļa stacijā. Pirmo reizi pēc neatkarības atgūšanas un precīzi 80 gadus pēc traģiskajiem vēsturiskajiem notikumiem, sekojot transnacionālo piemiņas aktoru iniciatīvai un ar vēstniecību sniegto finansējumu, Šķirotavas stacijā 29. novembrī tika sarīkots vērienīgs piemiņas pasākums ar minēto triju valstu vēstnieku un Ebreju kopienas Rīgā pārstāvju dalību. Pasākumā piedalījās arī Rīgas pilsētas domes priekšsēdētājs Mārtiņš Staķis. Videokonferences režīmā pasākumam pieslēdzās vairāk nekā 20 Vācijas pilsētu pārstāvji. Holokausta memorializācijas vēsturē Rīgā starptautiskās redzamības ziņā, lai arī vienreizējs un efemērs, šis atmiņas eiropeizācijas notikums vērtējams kā nozīmīgākais kopš Biķernieku memoriāla atklāšanas 2001. gadā.

Turpinājumā likumsakarīgi būtu jāseko 25 000 deportēto ebreju likteņa iemūžināšanai pilsētvīdē, kā minimums, informatīvi papildinot šeit jau 2008. gadā uzstādīto Pieminekli represētajiem Latvijas iedzīvotājiem.⁴⁵ Šāda iecere agrākajam Okupācijas muzeja direktoram Gunāram Nāgelam esot bijusi jau pirms stāšanās Rīgas Pieminekļu aģentūras direktora amatā (Ļenskis, 2022). Publiski no Nāgela informācija par šāda memorializācijas projekta iespējamību izskanēja 2021. gada 2. septembrī muzeja “Ebreji Latvijā” sadarbībā ar Leslijas Universitātes (ASV) profesori Karenu Frostigu un

⁴⁵ Sk. Rīgas Pieminekļu aģentūras informāciju sadaļā “Piemineklis represētajiem Latvijas iedzīvotājiem Šķirotavā”. <https://www.rigaspieminekli.lv/?lapa=piemineklis&zanrs=1&rajons=4&id=141>

austriešu ainavu arhitektūras studentiem rīkotajā darbnīcā par Šķirotavas un Mazjumpravas memorializēšanas tēmu.⁴⁶ Saskaņā ar Nāgela teikto, VAS “Latvijas Dzelzceļš” (LDz) pārskatāmā nākotnē Šķirotavā plāno realizēt gājēju tilta projektu, kas liks mainīt esošā pieminekļa atrašanās vietu un tehniski sniegs iespēju papildināt informācijas stendu. Saskaņošana ar LDz gan var izrādīties ilg process, precizē Nāgels (2021):

Tiek izstrādāts uzdevums, kā to gājēju pāreju taisīt. Jo tad, kad mums ir skaidrība, ko tieši Dzelzceļš [VAS LDz] gribēs un kas mums paliek no visas tās vietas... Jo mums ir līgums ar dzelzceļu par zināmu zemes gabalu – vienā galā, kur ir piemineklis, un otrā galā informācijas plāksnes –, kad mēs zināsim, kas mums paliek no tā, tad mēs varēsim arī precīzāk plānot gan pārvietošanu, gan papildināšanu.

Kamēr pastāvīgas piemiņas vietas deportētajiem ebrejiem izveide Šķirotavas stacijā paliek neskaidra, Vācijas Federatīvās Republikas vēstniecība Rīgā turpina 2021. gada nogalē ar piemiņas pasākumu Šķirotavas stacijā uzsākto uz Rīgu deportēto ebreju memorializācijas darbu. 2022. gada 4. jūlijā, atzīmējot Ebreju tautas genocīda upuru piemiņas dienu Latvijā, līdzās Latvijas Okupācijas muzejam tika atklāta sadarbībā ar muzeju “Ebreji Latvijā” veidotā ārtelpas izstāde “Pēdējā Pietura. 80 gadu kopš deportācijām uz Rīgu” (*The Last Stop. 80 Years of Deportations to Riga*).

Vienlaikus arī Biķerņieku memoriālā 2022. gada jūnijā beidzas Rīgas komitejas sponsorētie darbi pie informācijas stēlām, kas pirmo reizi pilsētvidē grafiski parāda holokausta piemiņas vietu tīklu Rīgas kartē.

Abu šo projektu realizācija – viena islaicīga Rīgas centrā (ar atkārtotu eksponēšanas laiku Esplanādē 2022. gada decembrī), otra pastāvīga Biķerņieku memoriālā –, lai arī ar novēlošanos, tomēr ar to īstenotāju uzstājību liek Rīgas publiskajā telpā manifestēties holokausta eiropeizācijas procesam.

Ja Rīgas komitejas kā lielākā transnacionālā holokausta eiropeizācijas aktora Rīgā pēdējo gadu gausi ejošo projektu gadījumā tiešām pie vainas varētu būt tehniska – komunikācijas pēctecības un birokrātisku šķēršļu – problēma, tad Leslijas Universitātes Bostonā publiskās mākslas profesore un uz Rīgu deportēto un šeit nogalināto Vīnes ebreju pēcteces Karenas Frostigas līdz šim

⁴⁶ Studentu grupa no Vīnes Dabas resursu un dzīvības zinātņu universitātes (*University of Natural Resources and Life Sciences of Vienna* (BOKU)) apmeklēja Rīgu 2021. gada septembrī. Darbnīcas un prezentācijas muzejā “Ebreji Latvijā” notika 2. septembrī. Sk. profesores Karenas Frostigas iniciētā Mazjumpravas muižas memorializācijas projekta “*Lock(er) of Memory*” tīmekļvietnes sadaļu “*Education*”. <https://www.lockerofmemory.com/educational-seminar>

4.2. attēls.
 Austrijas un Vācijas
 vēstniecības
 Rīgā sadarbībā
 ar muzeju “Ebreji
 Latvijā” veidotās
 izstādes atklāšana
 2022. gada 4. jūlijā
 Strēlnieku laukumā
 Rīgā. (Foto: Raivis
 Sīmansons)

4.3. attēls. Ar
 Vācijas Federatīvās
 Republikas
 Ārlietu ministrijas
 finansiālo atbalstu
 uzstādītais
 informācijas
 panelis pie ieejas
 Biķernieku
 memoriālā
 2022. gada jūnijā.
 (Foto: Raivis
 Sīmansons)

pilsētvidē vēl nerealizētā memorializācijas projekta “*Lock(er) of Memory*”⁴⁷ gadījums Mazjumpravas muižā prasa izvērstāku procesa analīzi.

Aizmirstā koncentrācijas nometne Mazjumpravas muižā

Rīgas domes Austrumu izpilddirekcija tās agrākā izpilddirektora Dmitrija Pavlova personā pirms 2020. gada ārkārtas vēlēšanām un tai sekojošās pārvaldības reformas, kuras rezultātā izpilddirekcija tika likvidēta un Pavlovs zaudēja amatu, jau kopš 2014. gada bija īstenojusi vērienīgu Ķengaraga promenādes gar Daugavu līdz Mazjumpravai labiekārtošanas darbu. Tālāka promenādes labiekārtošana un “sapnis par Mazjumpravas muižas atjaunošanu” bija Pavlova ārkārtas vēlēšanu kampaņas moto.⁴⁸

Frostīga Mazjumpravā pirmo reizi ieradās 2007. gadā, kad tā vēl bija degradēta postindustriālā teritorija – agrākais Rumbulas padomju militārais lidlauks. Daudzu gadu garumā sarunās ar Pavlovu viņai nebija izdevies pavirzīt uz priekšu jautājumu par piemiņas vietas izveidi uz Rīgu deportētajiem un šeit nomocītajiem ebrejiem. Par procesa virzību un atbalsta nosacījumiem no pašvaldības puses Frostīga (2020) izsakās kritiski, taču neapšaubā pieņemumu par pozitīvu projekta virzību nosacījumu izpildes gadījumā:

Šis ir ļoti neskaidrs nosacījums – man tā kā būtu jāatrod masu kapi, bet ir pagājuši vairāk nekā 70 gadi, kuru laikā Latvijas valdība nav interesējusies par šiem masu kapiem. Un ideja, ka man būtu tie jāatrod un jāsamaksā par to, bet latvieši man nepievienojas meklēšanas darbā, kaut ko pasaka par Latvijas attieksmi. Tātad man tika teikts, ka masu kapa atrašana man ļautu izveidot memoriālu šajā vietā, bet ir arī šī vēlme, lai memoriāls netraucētu rekreācijas parkam. Kurš zina, vai mums izdosies atrast masu kapu un kur, bet neatkarīgi no tā šīs vietas vēsture nav apšaubāma un būtu pasūtījums izveidot memoriālu vietā, kurš pieminētu šos notikumus. Tas nav ticis apšaubīts.

To, ka Rīgas Austrumu izpilddirekcija nemaz nerēķinājās ar iespējamību, ka Frostīga masu kapu jau labiekārtotajā teritorijā tiešām atradīs un būs jātur solījums par atbalsta sniegšanu memoriāla izveidei jau rekreācijai

⁴⁷ Sk. profesores Karenas Frostīgas iniciētā Mazjumpravas muižas memorializācijas projekta “*Lock(er) of Memory*” tīmekļvietni: <https://www.lockerofmemory.com/>

⁴⁸ Sk. partijas “Gods kalpot Rīgai” reklāmas klipu ar Dmitrija Pavlova priekšvēlēšanu kampaņas vēstījumu. <https://www.youtube.com/watch?v=rhG5VixVtjU>

atvēlētajā Mazjumpravas muižas teritorijā, liecina ar 2020. gada 28. septembrī datētā Rīgas Austrumu izpilddirekcijas pasūtītā Mazjumpravas muižas teritorijas ainavas veidošanas un teritorijas labiekārtojuma koncepcija⁴⁹. Šajā atzinumā Frostigas memoriāla ideja pieminēta netiek. Tāpat koncepcijas vēstures izklāsta sadaļā, kas aptver laiku kopš šīs vietas parādīšanās rakstītajos avotos jau 13. gadsimtā, nav pieminēta nedz Latvijas teritorijā pirmā nacistu koncentrācijas nometne, kas šeit tika iekārtota izdevīgā novietojuma dēļ aptuveni 1,5 km attālumā no Šķirotavas dzelzceļa stacijas, nedz tās cilvēkupati. Tikmēr šīs holokausta piemiņas vietas nozīmīgums pat bez uzskatāmiem masu kapa atrašanās pierādījumiem nav apstrīdams. Kā starptautiskajā (Ezergailis, 1996; Angrick, Klein, 2009), tā nacionālajā (Ezergailis, 1999) holokausta historiogrāfijā Mazjumprava, saukta arī par Jumpravmuižu (vāciski – *Jungfernhof*), ir labi zināma, un tās traģiskie notikumi būtu pelnījuši pienācīgu memorializēšanu. Karena Frostiga ar viņas vienpersoniski iniciētā projekta palīdzību iezīmē šīs aizmirstās piemiņas vietas Rīgā mērogu:

1941. gada decembrī četri vilcienu sastāvi no Nirnbergas, Štutgartes, Vīnes un Hamburgas atveda 3985 Vācijas un Austrijas ebrejus uz Mazjumpravas koncentrācijas nometni četrus kilometrus ārpus Rīgas, Latvijā. Pirmajā ziemā no necilvēcīgas izturēšanās tika nogalināti vai nomira līdz 800 ieslodzīto, un viņi tika aplabāti šajā vietā. Vecos ieslodzītos, kuri tika uzskatīti par darbam nederīgiem, regulāri nogādāja tuvējos mežos un nošāva. Biķernieku slaktiņā, ko dēvē par Dinamindes akciju, tika noslepkavoti vēl divi tūkstoši. Četri simti palika nometnē, kas tika pārveidota par piespiedu lauksaimniecības darbu nometni. Tikai 148 cilvēki izdzīvoja.⁵⁰

Intervijā, ko Rīgas Austrumu izpilddirekcijas birojs nozīmēja dienu pēc minētās koncepcijas saņemšanas 2020. gada 29. septembrī, bet kas netika pieminēta un nekļuva par sarunas tematu, izpilddirekcijas pārstāvji⁵¹ lika saprast, ka pat pie masu kapa lokalizācijas nosacījuma izpildes nav nepārprotami teikts, ka izpilddirekcija sniegtu atbalstu Frostigas plāniem. Pavlovs (2020)

⁴⁹ Mazjumpravas muižas teritorijas ainavas veidošanas un teritorijas labiekārtojuma koncepcija (Līgums Nr. IA-20-112-lī), 28.09.2020. Autori: arhitekte Daiga Veinberga, arhitekte Kristīna Briķe un ainavu arhitekte Jekaterina Gertmane. Nepublicēts materiāls.

⁵⁰ Sk. profesores Karenas Frostigas iniciētā Mazjumpravas muižas memorializācijas projekta "*Lock(er) of Memory*" tīmekļvietni. <https://www.lockerofmemory.com/>

⁵¹ Sarunā ar nodaļas autoru 2020. gada 29. septembrī piedalījās Rīgas Austrumu izpilddirekcijas darbinieki: Dmitrijs Pavlovs (izpilddirektors), Jānis Lejnietis (arhitekts), Aija Briede (sabiedrisko attiecību un kultūras projektu vadītāja), Vladimirs Eihenbaums ("Koka Rīga" vadītājs).

lūdza nogaidīt un nesteigties ar publiskiem paziņojumiem. Kā galvenais arguments tika minēts apstākļi, ka katra jauna piemiņas vieta prasa uzturēšanas izmaksas. Kā negatīvs piemērs tika minēta nesenā vajadzība tīrīt Pieminekli Latvijas ebreju glābējiem, kas pašvaldībai licis tam meklēt līdzekļus. Šajā gadījumā Rīgas ebreju kopiena – memoriāla iniciatīvas autori un īpašnieki – neesot uzņēmušies tālāko atbildību par uzturēšanu. Sarunas dalībnieks, pieredzējušais arhitekts un Rīgas pilsētvides procesu apskatnieks Jānis Lejnietis savukārt norādīja uz būtisku pārvaldības problēmu, ka apsaimniekošanas atbildības Rīgas pilsētā nav skaidras – memoriāli un pieminekļi it kā ir arī Rīgas Pieminekļu aģentūras pārziņā, taču, piemēram, Rumbula esot jāapsaimnieko Austrumu izpilddirekcijai. Lejnietis teikto savā ziņā apstiprina Gailītis (2021), norādot uz lielāku apsaimniekošanas un informatīvās pieejamības Rīgā problēmu, kas uzdod jautājumu par labāko memorializācijas veidu:

Tātad šī ir tā bāze, uz kuras mēs virzām tālāk jautājumu, kā vajadzētu būt: Rumbula, Biķernieki, Sudrabkalniņš, Torņakalns, Lielie kapi [...] septiņas milzīgas teritorijas, kas prasa skaidrību, kā tās tiek apsaimniekotas. Tagad tas ir procesā. Tas labākais [ironiski – aut.] ir Rumbulai – savā laikā sabiedriskā kārtā uzbūvēta un tālāk? Un cik tas maksā? Un kā tas notiek? Un tas talku princips, ka mēs atnāksim uz svētkiem – viņš nestrādā, viņš nestrādā! Un otrām kārtām – kas šie lieli memoriāli ir? Piemiņas vieta, cieņas vieta, estētiski arhitektoniska un skulpturāli sakārtota, bet tā ir izglītības vieta. Izglītot, izglītot un izglītot vēlreiz!

2021. gada jūlijā, kad Rīgas Austrumu izpilddirekcija jau bija likvidēta, Karenas Frostigas sadarbības partneris, Kristofera Ņūporta Universitātes (*Christopher Newport University*) arheoloģijas profesors Ričards Froinds (*Richard Freund*) ar neinvazīvās arheoloģijas (*non-invasive archeology*) palīdzību Mazjumpravā lokalizēja divus masu kapus.⁵² 11 cilvēku komanda ar ASV universitāšu un valdības finansiālo atbalstu no 2021. gada 20. līdz 22. jūlijam profesora Froinda vadībā veica kompleksu uzmērīšanas darbu Mazjumpravā, Rumbulā un Vecajos Ebreju kapos Rīgā. Neinvazīvās arheoloģijas metode paredz magnētiskās kartēšanas ierīces sniegto 3D rezultātu salīdzināšanu ar arhīva materiāliem – īpaši armijas vajadzībām uzņemtajām aerofotogrāfijām. Mazjumpravas gadījumā rezultāts ir precīzi noteikta masu kapa vieta, kas bez ievēribas

52 Sk. profesores Karenas Frostigas iniciētā Mazjumpravas muižas memorializācijas projekta "*Lock(er) of Memory*" tīmekļvietnes sadaļu "*Scientific Research*" <https://www.lockerofmemory.com/memorial-development> un *Press Release: Mass Holocaust Grave Found in Latvia* <https://www.lockerofmemory.com/press-kit>

šeit bijusi 80 gadus. Uz provokatīvo jautājumu, vai Mazjumpravas arheoloģijas darbu rezultāti palīdzēs pārliecināt politiķus par nepieciešamību šeit izveidot pastāvīgu memoriālu, profesors Froinds atbild lakoniski: "Jautājums ir par to, kā tiek veikta memorializācija" (Freund, 2021), ar to saprotot, ka memorializācija var būt tikpat neuzkrītoša, kāda ir neinvazīvās arheoloģijas metode.

Profesora Froinda vadībā sākotnējo aeroarheoloģijas rezultātu precizēšanas darbi turpinājās 2022. gada vasarā⁵³, gatavojot zinātnisku pamatojumu par masu kapu atrašanās vietu. Profesore Frostiga tikmēr turpina virzīt ideju par pastāvīga memoriāla izveidi Mazjumpravā, pat ja šim nolūkam būtu jāuzrunā globāla auditorija. Profesores runa Apvienoto Nāciju Organizācijas (ANO) rīkotajā Starptautiskās holokausta upuru piemiņas dienas ceremonijā Vašingtonā, ASV, 2023. gada 27. janvārī⁵⁴ iezīmē līdz šim augstāko punktu viņas kā transnacionālā memorializācijas aktora darbībā. Pateicoties Frostigai, Latvijas galvaspilsētas pašvaldībai neērtais apstāklis, ka Rīgā atrodas mazzināma nacistu koncentrācijas nometne, šobrīd vairs nav noslēpums arī "The New York Times" lasītājiem.⁵⁵ Konstruktīvas sarunas iespēju ar pilsētas administrāciju par memoriāla izveidi Frostiga cer gūt, izvēršot darbu ar Latvijas augstskolu studentiem un vietējām kopienām Rīgā, ar mērķi iesaistīties jēgpilnā sarunā par pagātni, atmiņu un aizmirstajā koncentrācijas nometnē atklāto masu kapu: "Memorializācija tiks apspriesta šo kopsakarību ietvarā, mēs ceram šajā procesā iesaistīt vietējos iedzīvotājus un studentus."⁵⁶

Abi aprakstītie piemēri uzrāda aktuālā holokausta memorializācijas procesa Rīgā sarežģīto gaitu, kas atklāj "rīcība ārēja spiediena ietekmē" principa noturību pilsētas izpildvarā. Arguments par administratīvā resursa nepietiekamību un pārvaldības reformu, ko turklāt sarežģīja 2020.–2022. gada globālā pandēmija, ir monētas viena puse. Otra puse ir jautājums par holokausta eiropizācijas nozīmīguma apzināšanos. Pēdējais liktu pilsētai ieraudzīt sevi plašākā Eiropas atmiņas ainavā un ar plānveidīgas memorializācijas palīdzību vienlīdz ļautu labot priekšgājēju pieļautās ignorances kļūdas un atvērtu augošajam starptautiskajam tūrismam.

53 Karenas Frostigas e-pasts Kamillo Špīgelfeldam (*Camillo Spiegelfeld*) [ŽLM] 21.05.2022.

54 Sk. profesores Karenas Frostigas uzstāšanos ANO 2023. gada 27. janvārī. <https://media.un.org/en/asset/k1j/k1jjl8fwc5>

55 Sk. Blumenthal, R. (2023, January 27). On Holocaust Remembrance Day, the U.N. Hears of a Little-Known Killing Field. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/01/27/arts/holocaust-remembrance-day-latvia.html?searchResultPosition=1>

56 Karenas Frostigas e-pasts Kamillo Špīgelfeldam, Lolitai Tomsonei, Raivim Sīmansonam [ŽLM] un Iļjam Ļenskim [muzejs "Ebreji Latvijā"] 06.06.2022.

Līdz šim pat ietekmīgas Vācijas pilsētu apvienības organizācijas finanšiālais un simboliskās varas resurss nav bijis pietiekams arguments, lai Rīgas pilsēta rūpīgāk koptu starptautisko sadarbību holokausta memorializācijā. Tāda individuālā transnacionālā atmiņas aktora, kāda ir Bostonā dzīvojošā Vīnes ebreju pēctece profesore Frostiga, ietekmes spējas ir daudz mazākas. Pat ja Frostigas rīcībā ir faktoloģiski arheoloģijas pierādījumi un šobrīd jau arī ANO simboliskais atbalsts, tie negarantē pašvaldības pretimnākšanu. Tikmēr ārvalstu vēstniecības šajā jautājumā neiejaucas un spiedienu uz vietvaru neizdara. Informācija, ka Vācijas Federatīvās Republikas vēstniecībai Rīgā būtu reālistiski memorializācijas plāni Šķirotavas stacijā (Ļenskis, 2022), apstiprinājumu nav guvusi.⁵⁷ Rezultātā transnacionālie memorializācijas aktori apvienojas un iespēju robežās ideju realizāciju virza kopā. Tā Frostigas kā publiskās mākslas akciju rīkotājas sākotnējā koncepcija par piemiņas pasākumu Šķirotavā ar deportēto ebreju vārdu un vēsturisko fotogrāfiju projicēšanu uz stacijas sienas⁵⁸ tika integrēta trīs vēstniecību un Rīgas ebreju kopienas rīkotajā piemiņas pasākumā ar videokonferenci 2021. gada nogalē. Savukārt Frostiga sava projekta dalībnieku un atbalsta partneru sarakstā iekļāvusi un sadarbojas vienlīdz ar Rīgas komiteju, vēstniecībām un Rīgas ebreju kopienu. Atmiņas aktori – transnacionālie un lokālie – ir apzinājušies, ka tikai ar visu ieinteresēto pušu lobīja palīdzību spiediens no ārpuses var nest vēlamo rezultātu.

Secinājums par atmiņas eiropēizācijas procesu Rīgā ir tāds, ka, pat ja šķēršļus ir radījusi gan domes pārvaldības reforma līdz ar administrācijas struktūras un kadru maiņu, gan līdzekļu trūkums šādām vajadzībām, tad tomēr sarunās ar administrāciju uzskatāmi novērojams plašāka skatījuma uz memorializācijas nozīmīgumu trūkums. Muzeja “Ebreji Latvijā” direktors Ilja Ļenskis (2022), kurš konsultanta lomā likumsakarīgi ir iesaistīts vienlīdz Rīgas komitejas, Vācijas vēstniecības un profesores Frostigas virzītajos memorializācijas projektos Biķerniekos un Mazjumpravā, par Rīgas domes attieksmi izsakās atturīgi:

Varbūt citiem kolēģiem ebreju kopienā būtu cits viedoklis saistībā ar Rīgas domi, bet tur, kur man sanāca komunicēt, es varētu teikt, ka es saņēmu tieši to, ko es no viņiem biju vēlējis. Jā, ne par kriptatiņu vairāk, bet es pieņemu, ja es lūgtu kaut ko citu, tad varbūt mēs to saņemtu.

⁵⁷ Vācijas Federatīvās Republikas vēstniecības Latvijā Gabriēlas Hīkes (*Gabriel Heike*) e-pasts Kamillo Špigelfeldam [ŽLM] 8.02.2022.

⁵⁸ Sk. Prof. Karenas Frostigas iniciētā Mazjumpravas muižas memorializācijas projekta “*Lock(er) of Memory*” tīmekļvietnessadaļu “*Deportation Video*”. <https://www.lockerofmemory.com/deportation-video>

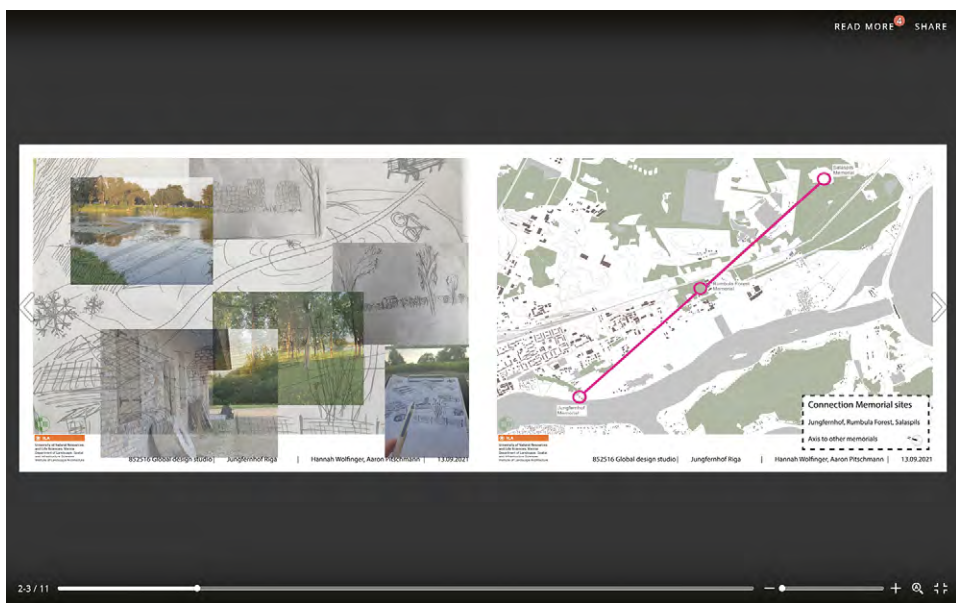
Tomēr kā administratīvā darba profesionālis arī Ļenskis (2022) neatturas kritiski komentēt notikušo pilsētas pārvaldības reformu un pārvaldības centralizācijas tendences valstī kopumā:

Problēma ir tā, ka Rīgas dome kā jebkura Latvijas institūcija neuzticas Latvijas iedzīvotājiem un mēģina visu centralizēt. Tā ir absolūti principiāla lieta – katra Latvijas institūcija cenšas visu centralizēt. Tāpēc tika likvidētas izpilddirekcijas, kas bija kaut kā mazlietiņ tuvāk cilvēkiem un bija par kaut ko atbildīgas.

Rīgas domei adresētu kritiku par skaidras vīzijas un atbildīga saimnieka trūkumu Mazjumpravas attīstīšanas jautājumā publiski paudusi arī biedrības “Rīgas Mazjumprava” valdes priekšsēdētāja Inese Grandāne (2022). Tikmēr holokausta eiropēizācijas un universalizācijas process likumsakarīgi, bet pagaidām joprojām pēc agrākās “spiediena no ārpuses” formulas turpina ierosināt jaunu Eiropas nozīmes piemiņas vietu izveidi un esošo pilnveidošanu. Tāda paša mērogā neliela projekta kā piemiņas zīmes uzstādīšana Šķirotavas stacijā realizācija ļautu ne vien pilsētas administrācijai un iedzīvotājiem sevi labāk ieraudzīt globālajā vēsturisko notikumu koordināšu sistēmā Eiropā, bet arī atvērtu plašāk starptautiskajam kultūras un īpaši – tumšajam tūrismam. Iniciatīvas, kurām piemīt šāda potenciāla apzināšanās, ir tālu priekšā citām ne vien memorializācijas darba īstenošanā, bet arī iekļaušanās starptautiskajā tūrisma aprites ziņā. Īpaši veiksmīgi šajā laukā strādā memoriālie muzeji, kas nevis tikai “iezīmē” piemiņas vietu publiskajā telpā, bet ar savu pastāvīgo klātbūtni to arī “programmē”, uzturot interesi par konkrēto vēsturisko tēmu ar dažādu aktivitāšu un izglītojošā piedāvājuma palīdzību.

Holokausta piemiņas vietu tīkls Rīgas austrumos – trūkstošais memoriālais muzejs

Fiziskā mēroga izteiksmē lielākā holokausta piemiņas vieta Rīgā un Latvijā ir Salaspils memoriāls. 1967. gadā atklātais Salaspils memoriālais ansamblis ir Valsts nozīmes arhitektūras piemineklis. 1941./1942. gada ziemā smago dzīves un darba apstākļu dēļ gāja bojā ap 1000 Salaspils nometnes celtniecībā iesaistīto Vācijas, Austrijas un Čehijas ebreju. Tā tuvumā atrodas Memoriāls nacisma upuru piemiņai Rumbulā, kā arī ar deportētajiem uz Rīgu ebrejiem saistītā Šķirotavas dzelzceļa stacija un Mazjumpravas muiža. Abās pēdējās vietās, kā jau minēts, holokausta notikumi vēl nav memorializēti, tikmēr

4.4. attēls. Profesores Karenas Frostigas rīkotā *Global Design Studio Memorial Project Jungfernhof* dalībnieku – austriešu ainavu arhitektūras studentu Hannas Volfingeres (*Hannah Wolfinger*) un Ārona Pičmana (*Aaron Pitschmann*) – prezentācija muzejā “Ebreji Latvijā”, 13.09.2021.

kopumā visas četras vietas potenciāli veido veselu holokausta piemiņas vietu tīklu Rīgas austrumos, ko uzskatāmi parāda šī profesores Frostigas organizētajā pilsētplānošanas darbnīcā tapusī vizualizācija.⁵⁹

Salaspils memoriāls ir Daugavas muzeja struktūrvienība. Ievērojot, ka Salaspils memoriāla štatā ir tikai tehniskie darbinieki, bet Daugavas muzeja speciālisti fiziski atrodas Doles salā un viņu skaits un mobilitātes iespējas nav adekvātas programmēta izglītojošā darba memoriālā nodrošināšanai, šī nozīmīgā piemiņas vieta šobrīd nekalpo kā pilnvērtīgs memoriālais muzejs. Informatīvā pieejamība Salaspils memoriālā risināta ar 2018. gadā atklātās

⁵⁹ Sk. *Global Design Studio Memorial Project Jungfernhof, Riga, 2021; developed in partnership with the Locker of Memory project. Instructors: Prof. Karen Frostig, Ph.D., Director, Locker of Memory project; Ulrike Krippner, Faculty at University of Life Sciences and Natural Resources; and Julia Backhausen-Nikolic Faculty at University of Life Sciences and Natural Resources.* https://issuu.com/karenfrostig/docs/buildingconnections_210915

ekspozīcijas palīdzību.⁶⁰ Memoriāla tīmekļvietne informē, ka ekspozīcija izveidota ar mērķi labot padomju ideoloģizēto versiju par Salaspils noietnes un memoriāla vēsturi un ietver arī multimediju, kas ļauj iepazīties ar bijušo ieslodzīto videoliecībām. Informācija apmeklētājiem ir sniegta latviešu, angļu un krievu valodā.⁶¹

Šis Eiropas mēroga piemiņas vietas nozīmība savietojumā ar tās uzturēšanai atvēlēto pieticīgo resursu no valsts un pašvaldības puses liek jautāt par tā potenciāla pilnvērtīgu apzināšanos un izmantošanu izglītībā un tūrismā. Jaunās ekspozīcijas izveide un muzeja darbinieku centieni modernu digitālo rīku izstrādē⁶² uzrāda labo gribu komunikāciju darba uzturēšanā pat ar minimāliem līdzekļiem. Apziņa par Salaspils memoriāla kā piemiņas vietas nozīmīgumu, bet tai pašā laikā tā neizmantoto muzejisko potenciālu skaidri nolasāma bijušā Daugavas muzeja direktora Zigmāra Gaiļa komentārā:

Attiecībā uz memoriālu ir konkrēts uzstādījums, kā ir jāpasniedz vēsturiskā informācija par šo vietu un kas ir ikdienā veicamie darbi. Šajās noteiktajās robežās mēs arī strādājam. Daudzviet Eiropā blakus šādām piemiņas vietām ir muzeji, piemēram, Aušvicē, kur tiek rīkotas dažādas aktivitātes. Mūsu gadījumā memoriāls nav kā atsevišķs muzejs, līdz ar to mēs nodrošinām korektu informāciju par vēsturi, bet neko īpaši vairāk. Un memoriāla gadījumā, kurš tik ilgus gadus ir bijis politizēts objekts, ir svarīgi, lai mēs stāstītu vēsturisko stāstu, nevis uzspiestu savu ideoloģiju. Līdz ar to mēs nenodarbojamies ar memoriāla kā produkta virzīšanu tirgū. Mums ir savs piedāvājums, kam tas ir nepieciešams, tas to atrod.⁶³

Šeit teiktajā nepārprotami nolasāms vēstījums par “muzeju blakus piemiņas vietai”, citiem vārdiem – memoriālo muzeju kā vēlamo Salaspils memoriāla attīstības scenāriju. Reālistiski vērtējot holokausta piemiņas vietu tīkla attīstības iespējas Rīgas austrumos, Salaspils memoriāls ar tā esošo infrastruktūru nepārprotami ir izdevīgākā vieta šāda specializētā muzeja attīstīšanai ar

60 Saturisko pamatu Salaspils memoriāla jaunajai ekspozīcijai deva vēsturnieku Kārļa Kangera, Ulda Neiburga un Rudītes Vīksnes 2016. gadā izdotā monogrāfija “Aiz šiem vārtiem vaid zeme. Salaspils noietne: 1941–1944” (izdevējs “Latvijas Mediji”).

61 Sk. Daugavas muzeja vidēja termiņa darbības stratēģija 2021.–2025. gadam. https://www.daugavasmuzejs.lv/images/DM_dok/Videja_termina_strategija.pdf

62 Saskaņā ar Daugavas muzeja direktores Ineses Kupšānes prezentāciju 17.04.2022. Žaņa Lipkes memoriālā, sākot ar 2022. gada tūrisma sezonu, Salaspils memoriālā pieejams individuālajā mobilajā ierīcē lejuplādējams bezmaksas audiogids latviešu, krievu un angļu valodā.

63 Salaspils novada domes Attīstības daļas tūrisma organizatores Janas Freimanis e-pasts “Memo-Tours” projekta vadītājam Aijam van der Steinaim 19.10.2020.

satura, izglītības un komunikāciju, ne tikai tehnisko darbinieku pastāvīgu klātbūtni. Kamēr arī Šķirotavas stacija un Mazjumpravas muižas teritorija gaida pienācīgu memorializāciju lielāku pilsētplānošanas projektu (dzelzceļa pārvada izbūve Šķirotavā, jauna dzīvojamā kvartāla attīstīšana Ķengaraga Daugavas promenādē) ietvaros, holokausta piemiņas vietu sajūgšana kopējā tūrisma piedāvājumā ar moderniem informatīvās pieejamības rīkiem paliek neizmantots tumšā tūrisma resurss.

Secinājumi

Ja par administrācijas iesaisti holokausta memorializācijā Rīgas pilsētvidē globalizācijas ietekmē varam runāt jau kopš 80. gadu vidus, tad izšķirošu grūdienu padomju laikā iesāko darbu pabeigšanai Biķerniekos un Memoriāla nacisma upuru piemiņai Rumbulā izveidei deva tieši atmiņas eiropeizācijas process ceļā uz ES un NATO. Par tā kulmināciju kļuva abu minēto memoriālu atklāšana 21. gadsimta sākumā. Pieminekļa koncentrācijas nometnes Riga-Keiserwald upuriem atklāšana 2005. gadā un Pieminekļa ebreju glābējiem 2007. gadā līdzās jau 1990. gadā izveidotajam Memoriālam ebreju genocīda upuriem uz nodedzinātās Lielās Horālās sinagogas drupām noslēdza holokausta memorializācijas Rīgas ārtelpā ārpolitiski izšķirošo posmu, kas sakrīt ar Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas laiku amatā (1999–2007) un Latvijas integrēšanos Rietumu struktūrās.

Aktuālā holokausta memorializācijas procesa analīze (2020–2023) uzrādīja jau zināmo un jaunu transnacionālo atmiņas aktoru pastiprinātu interesi par 25 000 Vācijas, Austrijas un Čehijas uz Rīgu deportēto ebreju piemiņu saistībā ar šo traģisko notikumu 80 gadadienu. Vērienīgais šim notikumam veltītais piemiņas pasākums Šķirotavas dzelzceļa stacijā 2021. gada 29. novembrī ar minēto triju valstu vēstnieku, vairāk nekā 20 Vācijas pilsētu pārstāvju, Ebreju kopienas Rīgā un pilsētas domes priekšsēdētāja dalību vērtējams kā nozīmīgākais holokausta memorializācijas notikums atmiņas eiropeizācijas procesa ietvaros kopš Biķernieku memoriāla atklāšanas 2001. gadā. Kamēr pastāvīgas piemiņas zīmes ārtelpā uzstādīšana Šķirotavā paliek neatbildēts jautājums, ar novēlošanos, tomēr 2022. gada vasarā noslēdzies Rīgas komitejas sponsorētais informatīvā satura papildināšanas projekts Biķernieku memoriālā ar papildinošo ārtelpas izstādi Latviešu strēlnieku laukumā un Esplanādē.

Neskaidras paliek arī Austrijas ebreju pēcteces profesores Karenas Frostīgas multimedijālā projekta “*Lock(er) of Memory*”, kura tālejošais mērķis ir pastāvīga memoriāla izveide Mazjumpravas muižas teritorijā, īstenošanas

izredzes. Lai arī 2021. gada vasarā ar aeroarheoloģijas palīdzību šeit lokalizēta masu kapu atrašanās vieta, kas neformāli tika izvirzīts kā projekta atbalsta nosacījums no pilsētas administrācijas puses, kā arī iegūts ANO simboliskais atbalsts, 2020. gada pārvaldības reformas rezultātā notikusi struktūras un kadru maiņa Rīgas domē nenodrošina konsekvenci solījumu izpildē un projekta tālākā virzīšanā.

Pateicoties šīm transnacionālo holokausta memorializācijas aktoru iniciatīvām, ar Ebreju kopienas Rīgā konsultatīvo un organizatorisko atbalstu, ticis aktualizēts jautājums par Šķirotavu, Mazjumpravu, Rumbulu un Salaspils memoriālu kā vēl savstarpēji nesasaistītu un pilsētvidē neiezīmētu holokausta piemiņas vietu tīklu Rīgas austrumos un tuvējā piepilsētā.

Tikmēr līdzās jau kopš 90. gadiem veiksmīgi funkcionējošam muzejam “Ebreji Latvijā” un Latvijas Okupācijas muzejam, kuru tematika daļēji saistīta ar holokaustu, 21. gadsimta otrajā desmitgadē atklātie jaunā tipa memoriālie muzeji nepastarpināti vēsturisko notikumu vietā (ŽLM) un to tuvumā (Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs), lai gan to dibināšanas motīvi un mērķi bijuši atšķirīgi, ir likuši pamatus jaunām piemiņas kultūras tradīcijām un ar to programmēto publisko darbu izrādījušies vislabāk pozicionēti, lai spētu reaģēt uz starptautiskā tumšā tūrisma augošo pieprasījumu.

Jauno memoriālo muzeju Rīgā nekonvencionālā ģenēze un darbības modelis precīzi atbild uzstādījumam, kas no tiem tiek sagaidīts: “[...] to efektam vēsturisko notikumu pieminēšanai publiskajā telpā ir jāpārtrumpo apsvērumus, kā tas tiek panākts” (Williams, 2007: 182). Pēdējais saistās ar profesionāla muzeja darbības formālā kritērija izpildes – akreditācijas – psiholoģisko un administratīvo barjeru, kas pārvaldītājus var atturēt no ieceres piemiņas vietā veidot memoriālo muzeju. Bez pārvaldītāju stratēģiska redzējuma par piemiņas vietas komunikatīvo funkciju, kā to šobrīd uzrāda Salaspils memoriāla gadījums, arī Eiropas mēroga piemiņas vieta un ievērojams tumšā tūrisma magnēts var palikt nepilnvērtīgi izmantots resurss.

Pat ja “memorializācijas lauks ir pārlietu plašs, lai varētu radīt vienu visaptverošu teoriju” (Williams, 2011: 191), tomēr, kā parāda rakstā iekļautie piemēri, efektīvākais memorializācijas instruments pēdējās trīs desmitgadēs Latvijā izrādījies tieši memoriālais muzejs, kurš vienlīdz saglabā un komunicē sarežģīto mantojumu, piedāvājot modernam tūrismam nepieciešamo pakalpojumu klāstu no viesmīlības līdz satura interpretācijai. Memoriālais muzejs memorializācijas laukā paliek “metodoloģisks izaicinājums” (Williams, 2011: 190), kas tumšā tūrisma pētniecībai piedāvā jaunu veidu, kā starpdisciplināri paraudzīties uz holokausta memorializāciju lielāku atmiņas politikas procesu perspektīvā. To, ka memoriālie muzeji, gan profesionālie, gan tikai vēl ceļā uz

akreditāciju, jau šobrīd ir novērtēts holokausta piemiņas institucionalizēšanas rīks, pierāda likums “Par labas gribas atlīdzinājumu Latvijas ebreju kopienai”⁶⁴, kas stājās spēkā 2022. gada 7. martā un noteic, ka atlīdzinājumu par kopienas aptuveni 47 miljoniem eiro zaudētajiem īpašumiem uzsāks 2023. gadā un to pabeigs līdz 2032. gada beigām, izmaksājot 4 miljonus eiro gadā 10 gadu periodā. Kārtējo atlīdzinājuma summu iekļaus gadskārtējā valsts budžeta likumā, un piešķirtos līdzekļus Latvijas ebreju kopienas restitūcijas fonds cita starpā drīkstēs izmantot Latvijas ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma atjaunošanai un saglabāšanai. Šeit centrāla loma ierādīta memoriālajiem muzejiem.

Likums nosaka⁶⁵, ka līdzekļi izlietojami to Latvijas muzeju atbalstam, kuru darbs vērsts uz Latvijas ebreju kopienas un holokausta vēstures Latvijas teritorijā pētniecību (muzejs “Ebreji Latvijā”, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs, Žaņa Lipkes memoriāls, Latvijas Okupācijas muzejs u. c.). Līdz ar to galvenokārt Rīgā koncentrētie memoriālie muzeji kļūs par plānotās restitūcijas līdzekļu piemērotākajiem apguves mehānismiem holokausta mantojuma pētniecībā, pārvaldībā un izglītības darbā. Pēdējais paredz skaidru piešķirto līdzekļu apgušanas plānu. Līdzās holokausta piemiņas vietu plānveidīgai saglabāšanai, ko iezīmētajā laika posmā risinās šī finansējuma piešķirums, jautājumā par mantojuma uzturēšanu izšķirošs ir neformālās izglītošanas kā vienas no muzeja pamatfunkcijām jautājums. Priekšrocība šajā ziņā paredzami būs memoriālajiem muzejiem ar labi nostādītu muzejpedagoģisko darbu.

LITERATŪRA

- Angrick, A., Klein, P. (2009). *The ‘Final Solution’ in Riga. Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. New York: Berghahn.
- Blumenthal, R. (2023, January 27). On Holocaust Remembrance Day, the U.N. Hears of a Little-Known Killing Field. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/01/27/arts/holocaust-remembrance-day-latvia.html#:~:text=Day%2C%20the%20U.N.-,Hears%20of%20a%20Little%20Known%20Killing%20Field,includin%20her%20grandparents%2C%20were%20murdered>
- Čoldere, D. (2003). Holokausta memoriāli. *Latvijas Arhitektūra*, 1 (45)/03, 90–93.
- Ezergailis, A. (1996). *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center*. The Historical Institute of Latvia.

⁶⁴ Sk. Likums “Par labas gribas atlīdzinājumu Latvijas ebreju kopienai”. <https://likumi.lv/ta/id/330185-par-labas-gribas-atlīdzinajumu-latvijas-ebreju-kopienai>

⁶⁵ Sk. Likuma “Par labas gribas atlīdzinājumu Latvijas ebreju kopienai” 6. panta “No valsts budžeta piešķirto finanšu līdzekļu izmantošanas mērķis” 1. punkta 4. apakšpunktu.

- Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Foley, M., Lennon, J. J. (1997). Dark Tourism: An ethical dilemma. In: M. Foley, J. J. Lennon, G. A. Maxwell (eds). *Hospitality, tourism, and leisure management: Issues in strategy and culture*. Cassell, pp. 153–164.
- Gailis, M. (2018). No Lipkes ģimenes līdz Lipkes muzejam. L. Tomsone, (sast.). (2018). *Cilvēkglābējs Žanis Lipke*. Rīga: Zinātne.
- Grandāne, I. (2022. gada 11. novembris). Vēl atklājamā Rīgas pērle – Mazjumpravas muiža. Ir. <https://ir.lv/2022/12/06/rigas-enkurobjekti-un-sabiedribas-loma-apkaimju-attistiba/>
- Grandāne, I. (2022. gada 6. decembris) Rīgas “enkurobjekti” un sabiedrības loma apkaimju attīstībā. Ir. <https://ir.lv/2022/12/06/rigas-enkurobjekti-un-sabiedribas-loma-apkaimju-attistiba/>
- Judt, T. (2010). *Post War*. Vintage.
- Kaiser, W., Krankenhagen S., Poehls, K. (eds). (2014). *Exhibiting Europe in Museums: Transnational Networks, Collections, Narratives, and Representations*. Berghahn.
- Kohlhammer, K. (2013). *deutsche bauzeitung*. Zeitschrift für Architekten und Bauingenieure. SCHWERPUNKT: SCHWARZ (11.2013.), 34–39.
- Kruks, S. (2011) *Ārtelpas skulptūras semiotika, ekonomika un politika. Pieminekļu celtniecība un demontāža Latvijā 1945–2010*. Rīga: Neputns.
- Kucia, M. (2016). The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies: and Cultures*, 30 (1), 97–119. <https://doi.org/10.1177/0888325415599195>
- Lagrou, P. (2010). Europe as a place for common memories? Some thoughts on victimhood, identity and emancipation from the past. In: M. Blaive, C. Gerbel, T. Lindenberer (eds). (2010). *Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust*. European History and Public Spheres, Vol. 2. Studien Verlag, pp. 281–288.
- Lennon, J., Foley, M. (2000). *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. Continuum.
- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management*, 61 (2017), 275–301. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011>
- Littoz-Monnet, A. (2011). The EU Politics of Remembrance. *Working Papers in International History*, 9 (October 2011), Graduate Institute of International and Development Studies: Genève.
- Museum Interior Designer. *China Architecture & Building Press*, 43 (2013), 66–71.
- Müller, J. W. (ed.) (2002). *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. Cambridge University Press.
- Olick, J. K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, 17 (3), 333–348.
- Pakier, M., Stråth, B. (eds). (2010). *A European Memory: Contested Histories and Politics of Remembrance*. Berghahn.
- Pääbo, H., Pettai, E. C. (2019). A Museum of Memories: The New ‘Vabamu’ in Tallinn. *Cultures of History Forum* (27.03.2019.). <https://doi.org/10.25626/0096>

- Prutsch, M. (2015). *European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives*. Directorate-General for Internal Policies. Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU%282015%29540364_EN.pdf
- Radonić, L. (2018a). The Holocaust/Genocide Template in Eastern Europe. *Journal of Genocide Research*, 20 (4), 483–489. <https://doi.org/10.1080/14623528.2018.1528743>
- Radonić, L. (2018b). From “Double Genocide” to “the New Jews”: Holocaust, Genocide and Mass Violence in Post-Communist Memorial Museums. *Journal of Genocide Research*, 20 (4), Special issue on The Holocaust/Genocide Template in Eastern Europe, 510–529.
- Reichelt, K. (2016). *Rettung kennt keine Konventionen. Hilfe für verfolgte Juden im deutsch besetzten Lettland 1941–1945*. Lukas Verlag.
- Seaton, T. (2018). Encountering Engineered and Orchestrated Remembrance: A Situational Model of Dark Tourism and Its History. In: P. R. Stone, R. Hartmann, T. Seaton, R. Sharpley, L. White (eds). *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-47566-4_1
- Sierp, A. (2014). *History, Memory, and Trans-European Identity: Unifying Divisions*. Routledge.
- Silberman, D. (2010). *Like A Star In Yhe Darkness. Recollections about Janis (Zanis) Lipke*. David Silberman.
- Stone, P. R. (2018). Dominions of Dark Tourism and ‘Ghosts’ of the Significant Other Dead. *ATLAS Tourism and Leisure Review*, Dark Tourism and Higher Education, 3, 6–8.
- Stratenschulte, E. (2020). *Riga: Commemoration and Admonition. Places of Remembrance*. Volksbund.
- Troebst, S. (2013). Die Europäische Union als “Gedächtnis und Gewissen Europas”? Zur EU-Geschichtspolitik seit der Osterweiterung. In: E. François, K. Kończal, R. Traba, S. Troebst (eds). (2013). *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*. Walstein Verlag.
- Uje, L. (ed.) (2013). Death and Architecture / building the end / architecture of memorial. C3, 345, 182–191.
- Williams, P. (2007). *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Berg Publishers.
- Williams, P. (2010). Hailing the Cosmopolitan Conscience: Memorial Museums in a Global Age. In: F. Cameron, L. Kelly (eds). *Hot Topics, Culture, Museums*. Cambridge Scholars Publishing, 227–244.
- Williams, P. (2011). Memorial Museums and the Objectification of Suffering. In: J. Marstine (ed.). *The Routledge Companion to Museum Ethics. Redefining Ethics for the Twenty-First-Century Museum*. Routledge, pp. 220–235.
- Zelča Simansone, I. (2021. gada 19. augusts). 30 neatkarīgas muzejniecības gadi. *Creative Museum* saruna ar Latvijas Okupācijas muzeja biedrības ilggadējo vadītāju Valteru Nollendorfu. *Creative Museum*. <http://www.creativemuseum.lv/lv/rakstidienasgramata/30-neatkarigas-muzejniecibas-gadi-creative-museum-saruna-ar-latvijas-okupacijas-muzeja-biedribas-ilggadejo-vaditaju-valteru-nollendorfu>

Intervijas

Raivja Sīmansona intervija ar arhitektu Sergeju Rižu 22.09.2020.

Raivja Sīmansona intervija ar Rīgas Austrumu izpilddirekcijas darbiniekiem: Dmitrijs Pavlovs (izpilddirektors), Jānis Lejnieks (arhitekts), Aija Briede (sabiedrisko attiecību un kultūras projektu vadītāja), Vladimirs Eihenbaums ("Koka Rīga" vadītājs) 29.09.2020.

Raivja Sīmansona intervija ar profesori Karenu Frostigu 08.10.2020.

Raivja Sīmansona intervija ar Rīgas pieminekļu aģentūras direktoru Gunti Gailīti 12.01.2021.

Raivja Sīmansona intervija ar profesoru Ričardu Froindu 22.07.2021.

Raivja Sīmansona intervija ar Rīgas pieminekļu aģentūras direktoru Gunāru Nāgelu 12.01.2022.

Raivja Sīmansona intervija ar muzeja "Ebreji Latvijā" direktoru Iļju Ļenski 17.01.2022.